

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Факультет психології

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДО НАПИСАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ
ДИПЛОМНИХ РОБІТ
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ПСИХОЛОГІЯ»**

**Дніпропетровськ
2013**

У методичному посібнику викладено основні вимоги до написання дипломних робіт освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», «магістр». Висвітлено питання методології наукового дослідження, оформлення наукової роботи, подаються зразки оформлення таблиць, списку використаних джерел, документів, які додаються до дипломної роботи.

У посібнику описано всі кроки для самостійного виконання науково-дослідної роботи, подаються приклади оформлення основних структурних елементів роботи, наводяться вимоги до захисту науково-дослідної роботи і критерії її оцінювання.

Призначено для студентів IV та V курсів ДНУ імені Олесь Гончара, які навчаються за спеціальністю «Психологія», а також для наукових керівників та рецензентів.

**Методичні рекомендації
до написання та оформлення
дипломних робіт за спеціальністю
«Психологія»**

Укладачі: канд. психол. наук, доц. Н. В. Грисенко
канд. психол. наук, доц. О. О. Байєр
д-р психол. наук, проф. Е. Л. Носенко
д-р психол. наук, проф. І. Ф. Аршава
канд. психол. наук, доц. Д. С. Волков
канд. психол. наук, доц. Т. В. Кубриченко

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНА МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ КУРСОВИХ ТА ДИПЛОМНИХ РОБІТ.....	6
1.1 Вибір теми та складання плану роботи	6
1.2 Вивчення літературних джерел	7
РОЗДІЛ 2 ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РОБОТИ.....	10
2.1 Нормативні вимоги до оформлення курсових та дипломних робіт.....	10
2.2 Загальні вимоги до оформлення курсових та дипломних робіт студентів.....	11
2.3. Оформлення основних структурних елементів роботи.....	14
РОЗДІЛ 3 ЗАХИСТ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ РОБІТ.....	31
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	34
ДОДАТКИ.....	35

ВСТУП

Дипломні роботи (бакалавра, спеціаліста, магістра) є основними кваліфікаційними науковими роботами, що виконуються студентами індивідуально під час їх навчання в університеті. Вони містять науково обґрунтовані теоретичні та практичні результати, наукові положення, які виносяться автором для публічного захисту.

Випускна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» являє собою самостійне дослідження як засіб перевірки всебічної готовності бакалавра до самостійного наукового пошуку та подальшого навчання. Випускна кваліфікаційна робота рівня «бакалавр» передбачає поглиблене вивчення студентом певної проблеми, її теоретичний аналіз, а також самостійну розробку методики дослідження та подальший аналіз отриманих результатів.

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» передбачає постановку проблеми, яка не одержала достатнього висвітлення у науковій літературі; систематизацію понятійного апарату дослідження; обґрунтований вибір методів; самостійні висновки та рекомендації щодо використання запропонованих результатів дослідження у науці та практиці.

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр» повинна містити принципово новий матеріал або узагальнення раніше відомих положень з інших наукових позицій чи у зовсім іншому аспекті; загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, правомірність використання яких всебічно обґрунтовується у кожному конкретному випадку їх застосування. Необхідно наводити вагомі й переконливі докази на користь обраної концепції, всебічно аналізувати і обґрунтовано критикувати протилежні їй точки зору.

Завдання дипломних робіт:

- закріпити і поглибити знання, отримані студентами у процесі навчання;
- залучити студентів до самостійної роботи з фаховою літературою;
- сформулювати навички пошуку необхідних джерел і матеріалів;
- створити умови для набуття студентами досвіду чітко, послідовно і грамотно письмово викладати теоретичні положення;
- розвинути вміння аналізувати, узагальнювати і робити висновки;
- визначати вклад роботи в розвиток теорії, практичну значимість і перспективу подальшої розробки теми.

Оформлення дипломних робіт відповідно до Державного стандарту України є важливим етапом узгодження формальної сторони та змісту наукового дослідження. Наукову інформацію в дипломних роботах потрібно викладати у найповнішому вигляді, обов'язково розкриваючи хід та результати дослідження з детальним описом методики дослідження. Повнота наукової інформації повинна відобразитися у деталізованому

фактичному матеріалі з обґрунтуваннями, гіпотезами, теоретичними узагальненнями.

У даному методичному посібнику викладено та пояснено основні вимоги та правила, наведено приклади до оформлення дипломних робіт студентів. Методичні рекомендації призначені забезпечити єдині критерії оформлення кваліфікаційних наукових робіт рівнів ОКР «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр» для студентів факультету психології.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА МЕТОДИКА ПІДГОТОВКИ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

1.1 Вибір теми та складання плану роботи

Вибір, формулювання та обґрунтування теми дослідження є найвідповідальнішим етапом у процесі підготовки та написання кваліфікаційної роботи, що не лише визначає результат дослідження, а й може певним чином вплинути на подальшу професійну діяльність випускника.

Під час обрання теми *основними критеріями* повинні бути наукова та соціальна актуальність, перспективність, наявність теоретичної бази, можливість виконання емпіричного дослідження та отримання соціального ефекту від упровадження результатів дослідження.

 У формулюванні теми дипломної роботи мають бути зазначені майбутні залежна та незалежна змінні дослідження.

***Наприклад**, «Гендерні (незалежна змінна) особливості структури мотиваційної сфери (залежна змінна) особистості», «Особливості саморегуляції (незалежна змінна) студентів з різними рівнями академічної успішності (залежна змінна)», «Характер взаємозв'язку між емоційним інтелектом та рівнем задоволеності шлюбом подружжя» (у цьому випадку обидва поняття можуть виступати як залежною, так і незалежною змінною, тому необхідно вирішити, яке саме поняття буде у дослідженні основним й теоретично проаналізувати його в першому розділі роботи).*

Формулювання теми дає певне уявлення про актуальність дослідження. При цьому слід врахувати, що критеріями останньої є визнання актуальними не тільки напряму, а й власне теми, заповнення (у разі наукового рішення) прогалин у науці, відповідність нагальній потребі практики та наявність соціального замовлення.

Вибір і формулювання актуальної теми полегшується попередньою роботою з аналітичними статтями у періодичних виданнях, авторефератами дисертацій, участю у наукових конференціях тощо.

 Якщо виникають труднощі з вибором теми, то можна ознайомитися з тематикою дипломних робіт, які пропонуються науковими керівниками та є на кожній кафедрі. Інший варіант – у мережі Інтернет чи у бібліотеці можна ознайомитись зі статтями популярних наукових періодичних видань, наприклад «Психологический журнал», «Вопросы психологии», «Мир психологии» тощо та обрати за приклад дослідження, яке привернуло Вашу увагу.

Тема дипломної роботи бакалавра та спеціаліста має бути конкретною, стосуватися окремих психологічних проблем із емпіричним дослідженням, самостійними висновками та рекомендаціями щодо застосування отриманих результатів на практиці. Тема дипломної роботи магістра має порушувати вузькоспеціалізовані питання психологічних проблем, враховувати прогностичний стан об'єкта дослідження та мати методичну спрямованість.

☝ *Кількість слів у назві теми роботи не може перевищувати одинадцять (без урахування часток та прийменників). Формулюючи назву теми, слід уникати таких варіантів, як «Аспекти ...», «Проблеми ...», «Аналіз ...», «...з метою...», «Дослідження ...» назв підприємств, регіонів, які розміщуються безпосередньо за назвою теми як підзаголовки у дужках « ... (на прикладіназва підприємства (регіону))».*

Тематика та наукові керівники дипломних робіт (бакалавра, спеціаліста та магістра) закріплюються за студентами рішенням кафедри з наступним затвердженням наказом по університету і в подальшому не змінюються. Тому до вибору теми необхідно підійти дуже серйозно і заздалегідь.

Від самого початку роботи студенту необхідно мати *план роботи*, хоча б попередній, що буде багато разів коригуватися. Робочий план роботи допомагає скласти науковий керівник. Попередній робочий план тільки в основних рисах дає характеристику предмета дослідження. Надалі такий план може і повинен уточнюватися, проте основне завдання, яке стоїть перед роботою загалом, повинне змінюватися якомога менше.

✓ *Пам'ятайте, що до консультації з науковим керівником слід готуватися – консультацію можна отримати з приводу ЧОГОСЬ. Якщо Ви нічого не зробили, не прочитали жодної наукової праці з обраної проблеми, у Вас немає ніякого тексту, то Ви не матимете жодного від консультації з науковим керівником.*

До обов'язків наукового керівника належить підготовка та доведення до студента завдання до написання дипломної роботи всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів (див. додаток Е), а також робота зі складання календарного графіка роботи студента (зазначено в завданнях). Крім того, науковий керівник може надавати рекомендації щодо добору літератури, методів і методик емпіричного дослідження, довідкових, статистичних матеріалів; проводить систематичні, передбачені розкладом бесіди та консультації; оцінює зміст виконаної роботи як частинами, так і в цілому; дає згоду на подання роботи на захист.

1.2 Вивчення літературних джерел

Ознайомлення з опублікованими за темою роботи літературними джерелами починається відразу після визначення її теми (або ще на етапі формулювання теми!) та здійснюється відповідно до робочого плану дослідження, що дає змогу більш цілеспрямовано шукати інформацію за обраною темою та доцільно відібрати матеріал.

Є два шляхи отримання бібліографічної довідки: замовлення в спеціалізованих інформаційних відділах бібліотек або самостійний пошук.

📖 *Усі великі бібліотеки сьогодні здійснюють підбір літератури за вказаною темою або ж за наданими ключовими словами. Треба звернутися до бібліографічного відділу, наприклад Наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара, та відібрати із запропонованого переліку ті джерела, що видаються Вам найбільш доцільними. Також підбір літератури є доволі*

поширеною послугою в мережі Інтернет. Зазвичай ці послуги надають електронні бібліотеки або ж спеціальні компанії і послуга є платною (наприклад, <http://atlas-center.org/atlas/service2.html>).

Основними літературними джерелами під час написання кваліфікаційної роботи є навчальні посібники, підручники, монографії, наукові статті та ін. Починати самостійний пошук варто з нової літератури, спочатку ознайомившись з монографіями та статтями, які стосуються Вашої проблеми, звертаючи увагу на список використаних у них джерел.

📖 *Перед читанням книги або статті перше, що Ви маєте зробити, – це записати їхні бібліографічні реквізити (автор, назва, видавництво, рік видання, кількість сторінок). Причому, робити це потрібно дуже скрупульозно і ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ оформлення джерел у списку літератури! (див. додаток П).*

Найкраще використовувати навчальні посібники, підручники видані під грифом Міністерства освіти та науки у їх найновішій редакції. Навчальні посібники та підручники є джерелом інформації, що організовує всю подальшу роботу над кваліфікаційною роботою.

✓ *Під час написання дипломних робіт слід більшою мірою орієнтуватися на наукові статті, монографії, автореферати дисертацій. При формуванні списку літератури слід стежити, щоб більшість джерел були видані в останнє десятиріччя (тобто 2000-х років, принаймні 90-х років ХХ сторіччя).*

Серед джерел інформації особливе місце належить науковим статтям, адже теоретичні статті, які містяться в журналах, більше, ніж інші джерела, насичені цікавою емпіричною фактурою, роздумами, порівняннями, словесними доведеннями. Достовірність їх змісту залежить від достовірності вихідної інформації, використаної авторами. Статистичні дані, наведені в статтях, можуть бути підставою для власної аналітичної роботи студента.

✓ *Нам вбачається більш доцільним починати ознайомлення з проблемою або з підручників, або зі статей, оскільки в них міститься, зазвичай, стислий та місткий теоретичний аналіз проблеми.*

Монографія (наукове видання, що містить повне та всебічне дослідження якоїсь проблеми або теми), науковий збірник матеріалів авторитетної наукової конференції, науковий збірник дослідницьких матеріалів установ, навчальних закладів або наукових товариств із найважливіших наукових проблем – усі ці видання мають принципове наукове значення та практичну цінність.

📖 *Багато літератури (як книг, так і статей) є на психологічних сайтах: <http://psylib.kiev.ua>, <http://www.voppsy.ru>, <http://www.flogiston.ru>, <http://www.koob.ru> та ін..*

Під час читання дібраних джерел можна застосовувати методи «швидкого» та «повільного» читання. «Швидке» читання (читання «по діагоналі») дасть змогу студенту зробити висновок про доцільність подальшого уважного вивчення даної статті або книги. Після того, як

проглянуто всю дібрану на даний момент літературу, можна приступити до «повільного» читання, до глибшого її вивчення, переходячи від простого матеріалу до складного.

Вивчаючи літературу, не варто намагатися тільки запозичити матеріал, важливо обдумувати знайдену інформацію. Цей процес має тривати протягом усієї роботи над темою. Зазвичай, використовується не вся інформація, що міститься у певному джерелі, а тільки та, яка безпосередньо стосується теми роботи і тому найбільш цінна і корисна.

Особливою формою фактичної роботи з літературними джерелами є цитати. Органічно вплетені у текст роботи, вони становлять невід'ємну його частину. Цитати використовуються для того, щоб без перекручень передати думку автора першоджерела. Вони слугують необхідною опорою авторові роботи у процесі аналізу та синтезу інформації. Відштовхуючися від їх змісту, можна створити систему переконливих доказів, потрібних для об'єктивної характеристики явища, яке вивчається. У всіх випадках кількість використаних цитат повинна бути оптимальною, тобто визначатися потребами розроблення теми роботи. Можливі два способи цитування: а) пряме цитування, коли в лапках дослівно повторюється текст із відповідного джерела (у посиланні на джерело через крапку з комою вимагається точно вказати сторінку, на якій починається дана цитата), б) непряме цитування, коли одна або декілька думок, можливо з різних місць цитованого джерела, висловлюються автором своїми словами, але більш-менш близько до оригінального тексту. Детальніше про посилання та правила оформлення у 2.2.7.

 При читанні слід виписувати найбільш чіткі цитати, що стосуються Вашої проблеми та обов'язково записувати номери сторінок, щоб потім можна було зробити посилання.

Найчастіше цитати та інші запозичені матеріали застосовують у процесі написання першого, теоретичного розділу роботи – одного з важливих етапів підготовки роботи.

РОЗДІЛ 2

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ РОБОТИ

2.1 Нормативні вимоги до оформлення дипломних робіт

Кваліфікація	Кількість сторінок	Вибірка досліджуваних, кількість осіб	Кількість методик у дослідженні	Кількість джерел у списку використаних джерел (не менше ніж)
Бакалавр	45 – 50	Для виявлення кореляційних зв'язків – група не менше 50 осіб, для встановлення відмінностей – не менше двох груп по 30 осіб (тобто не менше 60)*	від 3 – 4	40 – 45
Спеціаліст	55 – 60			50 – 55
Магістр	70 та більше		від 5	60 – 65

Примітка. * – При встановленні відмінностей між групами кількість досліджуваних у кожній групі має бути не менше 30 осіб лише у випадку використання t-критерію Стюдента. Якщо при встановленні відмінностей використовуються інші критерії (ф*-критерій кутового перетворення Фішера, U-критерій Манна-Уїтні тощо) групи можуть бути і меншими, але загальна кількість осіб вибірки все одно має бути достатньою.

☝ *Пам'ятайте, що до загального обсягу роботи, що зазначений вище у вимогах, не входять список використаних джерел та додатки.*

Основні елементи дипломної роботи бакалавра, спеціаліста та магістра:

- **титульна сторінка** (див. додаток А);
- **відзив** наукового керівника (його пише науковий керівник, коли робота повністю готова; відзив містить якісну оцінку роботи; бланк відзиву на дипломну роботу бакалавра див. додаток Б, спеціаліста та магістра – додаток Г);

✓ *Науковому керівнику для написання відзиву подається вже переплетена робота, де в місці відзиву та рецензії вплетені два пустих файли А4, в які в подальшому буде вкладено написані відзив та рецензія.*

- **рецензія** (наказом, де зазначена тема роботи та науковий керівник, Вам призначається і рецензент – людина, яка може об'єктивно оцінити Вашу роботу і яка власне ставить Вам оцінку в балах (max – 60 балів); бланк рецензії на дипломну роботу бакалавра див. додаток В, спеціаліста та магістра – додаток Д);

✓ *На рецензію студент має подати вже переплетену роботу (зі вставленим файлом, як зазначалось вище) не менше ніж за 10 днів до захисту. Якщо робота подається за день до захисту, рецензент має право відмовитись її оцінювати і студент автоматично не допускається до захисту.*

- **завдання** на дипломну роботу (див. додаток Е);
 - **реферат** (в роботу бакалавра, спеціаліста та магістра входить анотація дипломної роботи – додаток Ж; анотація на дипломну роботу спеціаліста та магістра здається також лаборанту відповідної кафедри по формі, вказаній в додатку К);
 - **анотація** англійською мовою (див. додаток Л);
 - **зміст** (у загальній нумерації – це друга сторінка тексту, приклад змісту див. в додатку М);
 - **вступ** (займає приблизно 3 – 5 сторінок, основні елементи: актуальність, теоретико-методологічна основа роботи, мета, предмет, об’єкт, гіпотеза, завдання дослідження, теоретична та практична значущість – більш детально див. п. 2.3.1);
 - **розділ/розділи теоретичного аналізу** (більш детально див. 2.3.2.1);
 - **розділи емпіричного дослідження** – у першому розділі має бути представлено методологічне обґрунтування гіпотез емпіричного дослідження та описання методик, які будуть застосовані (2.3.2.2), в другому – власне результати дослідження, їх інтерпретація та аналіз (див. 2.3.2.3);
- ☝ *У дипломній роботі бакалавра може бути один розділ емпіричного дослідження, в якому перший підрозділ має методологічне обґрунтування, а другий та третій – результати емпіричного дослідження та їх інтерпретацію.*
- **розділ «Охорона праці»** (див. 2.3.3 та додаток Н);
 - **висновки** (більш детально див. 2.3.4);
 - **список використаних джерел** (вимоги до оформлення див. 2.3.5 та додаток П);
 - **додатки** (більш детально див. 2.3.6).

☝ *При написанні дипломних робіт слід звертати увагу на співвідношення обсягу теоретичної та емпіричної частин роботи. Гарним тоном вважається, коли теоретична частина (перший розділ) займає лише 1/3 від загального обсягу роботи. Але зазвичай це співвідношення коливається в межах 50/50. Треба слідкувати, щоб не було значного перевищення за обсягом теоретичної частини, що вважається значним недоліком при оцінюванні рецензентом та комісією на захисті.*

2.2 Загальні вимоги до оформлення дипломних робіт студентів

2.2.1 Дипломні роботи друкуються на одному боці аркуша білого паперу формату А4 (297x210 мм). Параметри сторінки: верхнє і нижнє поля – 2 см; лівє поле – 3 см; правє поле – 1,5 см. Шриффт – *Times New Roman*, кегль – 14, інтервал – 1,5. У тексті виділяють абзаци – відступи вправо (1 см) на початковому рядку кожної частини тексту. Абзаци роблять для увиразнення думки і надання їй довершеного характеру.

2.2.2 **Нумерацію** сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, рисунків, таблиць, формул подають арабськими цифрами без знака №. Нумерація сторінок – у правому верхньому кутку аркуша.

☞ *На першій сторінці (титальному аркуші) номер не ставиться. Нумерація починається зі змісту – друга сторінка. Всі додаткові листи дипломної роботи, які йдуть перед змістом (відгук, рецензія тощо, див. вище) не нумеруються. Додатки наприкінці роботи також не нумеруються.*

2.2.3 Усі дипломні роботи пишуться **державною – українською – мовою**, за винятком списку літератури, де використане джерело записується мовою оригіналу, наприклад, російською, англійською, німецькою тощо.

✓ *Цитати в тексті роботи також перекладаються і наводяться українською мовою.*

У разі перекладу (особливо за допомогою комп'ютерного перекладача!) текст роботи необхідно дуже уважно вчитати. Під час захисту члени екзаменаційної комісії зазвичай переглядають роботу і всі помилки перекладу є помітними в тексті, що справляє зовсім неприємне враження. Особливу увагу слід звертати на переклад ініціалів авторів (тому слід ще при читанні звертати увагу на ім'я та по батькові автора книги).

✓ *Треба слідкувати, щоб при перенесенні на наступний рядок не розривалися прізвище та ініціали автора.*

2.2.4 Текст дипломної роботи треба писати **в безособовій манері**. Не можна при написанні використовувати займенник «я», його треба замінювати на «ми», – оскільки це спільна ваша робота з науковим керівником. Більш доцільним є використання безособових фраз, наприклад, «було встановлено», «як вже було зауважено вище», «звернемо увагу на те, що ...», «окремо потрібно наголосити на тому, що ...», «наступним кроком буде розгляд / обговорення такого аспекту проблеми» і т. ін.

2.2.5 Основний текст дипломної роботи поділяється на структурні одиниці: найбільш великі – **РОЗДІЛИ** (назва пишеться великими жирними буквами, обов'язково пишеться слово «розділ», перенесення слів у заголовку розділу не допускається), розділ складається з **підрозділів** (назва пишеться жирними буквами, слово «підрозділ» писати не обов'язково), підрозділи складаються з **пунктів** (назва пишеться жирними буквами курсивом, слово «пункт» не пишеться).

Приклад оформлення назв розділів, підрозділів та пунктів:

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

ОСІБ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ САМООЦІНКИ

1.1 Проблема визначення поняття «комунікативна компетентність» у психологічній літературі

1.1.1 Феномен комунікативної компетентності в теоріях зарубіжних вчених.

Між підрозділами та пунктами допускається інтервал до 3 – 4 порожніх рядки. Якщо перед наступним структурним блоком сторінка заповнена на дві третини, то дозволяється починати новий структурний блок з нової сторінки.

2.2.6 Структурні складові роботи (**ЗМІСТ, ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ – якщо є, РОЗДІЛИ, ВИСНОВКИ, СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ, ДОДАТКИ**) пишуться великими літерами, вирівнюються по центру та завжди починаються з нової сторінки. Назви підрозділів пишуться звичайними буквами, вирівнюються по ширині, крапка наприкінці не ставиться. Назви пунктів також пишуться звичайними буквами, вирівнюються по ширині, але наприкінці ставиться крапка. Підрозділи нумеруються в межах розділів (наприклад, 1.1, 1.2, 1.3 і т. д.), пункти, відповідно, в межах підрозділів (наприклад, 1.1.1, 1.1.2, 1.2.1, 1.2.2 і т. д.), підпункти – в межах пунктів (наприклад, 1.1.1.1, 1.1.1.2 і т. д.)

2.2.7 Обов'язково при написанні дипломної роботи треба робити **посилання** на першоджерела. Зазвичай багато посилань концентрується в теоретичній частині роботи, але доцільно робити посилання й при інтерпретації результатів емпіричного дослідження на схожі результати досліджень інших вчених.

✓ *По можливості зміст теоретичного розділу має бути аналізом, а не цитатником, і, тим більше, не плагіатом. Цитувати можна і треба, але лише там, де цитата підсумовує або ілюструє Ваші міркування з поставленої проблеми. Оскільки теоретична частина являє собою саме аналіз ідей та концепцій авторів, на них обов'язково треба посилатися, тому зазвичай на кожній сторінці зустрічається не менше одного посилання.*

Якщо посилання на одне джерело, то пишеться його порядковий номер зі списку джерел у квадратних дужках (наприклад, [22]).

Якщо посилання на кілька джерел, то пишуться їх порядкові номери зі списку джерел через крапку з комою (наприклад, [10; 15; 22]). У разі посилань на кілька джерел, порядкові номери яких у списку джерел ідуть один за одним, то номери посилань пишуться через тире (наприклад, [10 – 12; 22]).

Якщо в тексті роботи наводиться оригінальний текст автора, цитата оформлюється в лапках і в посиланні необхідно обов'язково навести сторінки, де її можна знайти в такому трактуванні. У такому випадку наприкінці цитати в квадратних дужках спочатку ставиться номер джерела зі списку джерел, потім, через кому, номер сторінки.

Наприклад:

на думку О.В. Сидоренко, «комунікативна компетентність – це сукупність комунікативних здібностей, комунікативних вмінь і комунікативних знань, адекватних комунікативним завданням і достатніх для їхнього розв'язання» [32, с. 45] .

2.2.8 Особливу увагу слід звернути на **оформлення таблиць та рисунків**, яке детально описано у 2.3.2.

2.3 Вимоги до порядку викладення основних структурних елементів роботи

2.3.1 **Вступ** розкриває сутність і стан вивчення основного питання роботи, підстави та вихідні дані для розробки теми, обґрунтування необхідності вивчення питання. Головна мета вступу – розкриття актуальності проблеми і позначення кола питань, що досліджуються.

Основні елементи вступу: обґрунтування актуальності теми, визначення об'єкта, предмета, мети, гіпотези, завдань дослідження, теоретико-методологічної основи дослідження, його наукової новизни, теоретичної та практичної значущості роботи.

☝ *Всі назви елементів вступу виділяються жирним курсивом та пишуться з нового рядка.*

*Наприклад,
Теоретична значущість* роботи постає в більшому розкритті, розвитку знань у даній галузі, оскільки вона мало досліджена та важко піддається вивченню.

Компоненти наукового апарату дослідження подають у вступі в такій послідовності:

1. Обґрунтування актуальності теми. Аналізується стан розробки проблеми, ступінь її новизни, надається короткий огляд історії досліджень; виділяється та частина проблеми, яка не отримала потрібного висвітлення в науці, але має значення для аналізу проблеми в цілому; підкреслюється зв'язок із важливими аспектами соціальних практик. Тобто в цій частині вступу слід обґрунтувати, чому на Вашу думку ця тема важлива для розгляду та подальшого дослідження. Обґрунтування актуальності за обсягом зазвичай становить 1-2 сторінки та не повинно перевищувати $\frac{1}{4}$ частину вступу. Закінчити обґрунтування актуальності можна, наприклад, такими фразами: *«Саме тому обрана проблематика дослідження є вельми актуальною на даний момент»* або *«Власне це й обрано основною проблемою даного дослідження, що визначає його актуальність як у загальнопсихологічному, так і у прикладному аспектах»*.

2. Мета роботи – це обґрунтоване уявлення про загальні результати наукового пошуку. В ній формулюється загальний задум дослідження. Мета повинна бути визначена чітко та лаконічно. Мета роботи звичайно тісно переплітається з назвою роботи і повинна чітко вказувати, які питання вирішуються в роботі.

☝ Не слід формулювати мету як *«Дослідження...»*, *«Вивчення...»*, тому що ці слова акцентують на способі досягнення, а не на ній самій. У формулюванні мети мають бути слова *«вивчити...»*, *«дослідити...»*, *«проаналізувати...»*, *«визначити...»* та ін.

Наприклад, якщо тема має формулювання «Особливості комунікативної компетентності осіб з різними рівнями самооцінки», то мета – «проаналізувати феномен комунікативної компетентності та дослідити особливості комунікативної компетентності в осіб з різними рівнями самооцінки». Або при формулюванні теми «Характер зв'язку ціннісних орієнтацій з психологічним благополуччям особистості в юнацькому віці» метою є – «теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити характер зв'язку ціннісних орієнтацій з психологічним благополуччям особистості в юнацькому віці».

3. Об'єкт та предмет дослідження. Виділення об'єкта та предмета дослідження є необхідною умовою наукового дослідження, оскільки окреслює коло аналізу, дисциплінує думку, допомагає у визначенні завдань та методів дослідження.

С. Д. Максименко, аналізуючи методологічні засади наукового дослідження в психології, стверджує, що реальним *об'єктом* психологічного дослідження є людина як наявна духовно-тілесна реальність у конкретних умовах її предметно-практичної діяльності та історичних умовах її існування. Людина як універсальна цілісна істота, яка формується програмою віддалених цілей, може бути об'єктом дослідження як ідеальний конструкт. Крім того, об'єктом психологічного дослідження може бути психіка у цілому або окремі психічні явища (процеси, стани, психологічні властивості). Отже, визначаючи об'єкт, ми відповідаємо на запитання: що ми збираємося вивчати, яку категорію психології?

Предмет дослідження – це певний аспект розгляду, який дає уявлення про те, які сторони, властивості, функції об'єкта вивчаються; це те, що міститься в межах об'єкта. Предмет – більш вузька, чітко окреслена частина об'єкта, яку Ви безпосередньо досліджуєте. Зазвичай предмет повторює тему дослідження.

*Наприклад, для дослідження за темою «Характер зв'язку психологічного благополуччя підлітків з особливостями родинного виховання» об'єктом дослідження буде підліток як носій характеристики психологічного благополуччя, а предметом – особливості зв'язку психологічного благополуччя підлітків із типом родинного виховання.
для дослідження за темою «Особливості поведінки сором'язливих підлітків у ситуаціях фрустрації» об'єктом дослідження є сором'язливий підліток, а предметом – особливості його поведінки у ситуаціях фрустрації.*

4. Гіпотеза дослідження – це науково обґрунтоване припущення, передбачення ходу дослідження та його результату. До структури гіпотези належать твердження, припущення, наукове обґрунтування. Методологічними вимогами до гіпотези є такі: логічна простота, логічна несуперечливість, вірогідність, широта, концептуальність, наукова новизна, верифікація. Тобто, гіпотеза – це зроблене на основі вивчення наукових джерел, власних спостережень і аналізу припущення про основні результати Вашої роботи. Гіпотеза в дослідженні може бути одна, а може бути і декілька.

Для дипломних робіт спеціалістів та магістрів доцільним вважається виділення *концептуальних* (стверджують про наявність взаємозв'язків між

психологічними явищами «загалом», на рівні понять) та *емпіричних* (що переводять загальні взаємозв'язки в кількісні відносини, на рівні цифр).

Наприклад,

Концептуальна гіпотеза: існують певні особистісні та ситуативні фактори, пов'язані із виникненням у реципієнтів атракції до комунікатора.

Емпіричні гіпотези:

1. Якщо реципієнти сприймають комунікаторів як більш впевнених, професійних та щирих, то вони мають більш високий показник оцінки їхньої привабливості.
2. Якщо реципієнти сприймають повідомлення комунікаторів як більш цікаве, обгрунтоване та емоційно забарвлене, то вони оцінюють їх як більш привабливих.
3. Якщо реципієнти мають більш позитивний емоційний стан на час сприйняття повідомлення комунікатора, то вони схильні до більш сприятливої оцінки як якостей самого комунікатора, так і його повідомлення.

 Якщо в ході дослідження виявилось, що гіпотеза не підтвердилася або ж, що ймовірніше, не повністю підтвердилася, не треба впадати у відчай. У межах курсових робіт з елементами емпіричного дослідження, коли емпірична гіпотеза майже повністю співпадає з концептуальною, повне її підтвердження є логічним та очікуваним. У дипломних же роботах спеціалістів та магістрів, коли з концептуальної гіпотези формується з десяток емпіричних і всі вони знайшли підтвердження у дослідженні, зазвичай можна говорити про очевидність отриманих результатів, що ставить під сумнів новизну дослідження. Пам'ятайте, що в науці негативний результат – це також результат, який має певну ціну. Він дозволяє побудувати нову модель досліджуваного явища, висунути нові гіпотези і провести нові дослідження, які вже дадуть остаточні відповіді на поставлені запитання. Тому негативний результат треба обгрунтувати, пояснити та поставити завдання подальших досліджень даної проблеми.

5. Завдання дослідження конкретизують мету дослідження та визначають послідовність її досягнення; покликані дати уявлення про те, що слід зробити для досягнення мети. Зазвичай, перелік завдань починається фразами «Згідно з метою та гіпотезою дослідження нами було поставлено такі завдання:...» або «Досягнення мети дослідження передбачало розв'язання таких завдань:....». Як правило, формулюють 5 – 6 завдань, спрямованих як на теоретичне, так і на емпіричне вивчення проблеми.

Наприклад, при формулюванні теми «Характер зв'язку ціннісних орієнтацій з психологічним благополуччям особистості в юнацькому віці» завданнями дослідження виступають:

- 1) провести теоретичний аналіз літератури стосовно поставленої проблеми;
- 2) розкрити динаміку становлення ціннісних орієнтацій у юнацькому віці;
- 3) виявити характерні риси психологічного благополуччя особистості;
- 4) обгрунтувати зв'язок ціннісних орієнтацій з психологічним благополуччям особистості в юнацькому віці;
- 5) провести емпіричне дослідження з метою з'ясування характеру зв'язку ціннісних орієнтацій з психологічним благополуччям особистості у юнацькому віці;
- 6) встановити подальші перспективи дослідження.

☞ Зверніть увагу, що формулювання завдань та відповідно побудова теоретичного дослідження здійснюється від більш широкого поняття (об'єкта) до більш вузького (предмета).

6. Методи дослідження. Метод – це сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих виконанню конкретного завдання. Подають перелік застосованих методів та методик дослідження, із обов'язковим зазначенням їх авторів. Перераховувати їх треба в контексті роботи стисло та змістовно, визначаючи, що саме досліджувалось тим чи іншим методом. Це дасть змогу пересвідчитися в логічності та прийнятності вибору саме даних методів.

Наприклад,

Методи дослідження. З метою визначення провідної ролі особистісних факторів у зумовленні емоційного вигорання педагога використано методи *теоретичного* аналізу багатодетермінованості і взаємовпливу психічних явищ, що дозволили розкрити роль цінностей і властивостей особистості у виникненні синдрому емоційного вигорання. З використанням *організаційних* методів проведено порівняльний аналіз різних факторів, які зумовлюють появу феномена, що вивчається.

Для перевірки гіпотез дослідження застосовано *емпіричні* методи: квазіексперимент для нееквівалентних груп, спостереження. Для з'ясування залежності рівня інтенсивності вигорання від особистісних властивостей педагога використано *психодіагностичні* засоби: опитувальник «Цінності в дії» (К. Петерсон, М. Селігман, 2004); методика діагностики емоційного вигорання В. В. Бойко; опитувальник визначення емоційного виснаження О. О. Рукавишнікова; короткий вибірковий тест інтелекту Е. Вандерлік (адаптація В. М. Бузіна); методика діагностики рівня метакогнітивних здібностей Ю. В. Скворцової; опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф (адаптований у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара О. М. Знанецькою).

Обробка результатів дослідження проведена за допомогою *математико-статистичних* методів (кластерний аналіз, алгоритм К-середніх), оцінка міжкластерних розбіжностей за критеріями t-Стьюдента, ϕ^* -кутове перетворення Фішера. Узагальнення результатів здійснено з використанням *інтерпретаційних* методів (класифікація й узагальнення емпіричних даних).

☞ Зверніть увагу, що в прикладі наведено різні групи методів, які були використані в емпіричному дослідженні. Тому при їх описанні за основу можна взяти групи методів, що були виокремлені та наведені у класифікації Б. Г. Ананьєва.

7. Теоретико-методологічна основа дослідження. Це виокремлення теоретичних положень тих учених, на праці яких Ви спиралися при плануванні та проведенні дослідження. Формулювання теоретико-методологічної основи зазвичай виглядає дещо ширше за тему та предмет дослідження. Так, якщо, наприклад, тема формулюється «Детермінанти ігрової залежності в підлітковому віці», то для більш повного аналізу Ви маєте торкнутись у власному дослідженні психології гри (наприклад, Н. П. Анікеєва, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін та ін.), чинники та наслідки

залежностей (наприклад, Г. Даулінг, К. С. Лисецький, В. Д. Менделєвич та ін.), особливості віртуальної субкультури (наприклад, І. В. Бурлаков, М. С. Іванов та ін.). Тобто мають бути перераховані суміжні з предметом Вашого дослідження категорії та галузі психології і представники, які написали найвидатніші роботи щодо них.

☝ *Зверніть увагу, прізвища учених, на яких Ви посилаєтесь, мають бути перераховані в алфавітному порядку. Ініціали автора мають йти поряд з його прізвищем, а не переноситись на наступну строку.*

Наприклад,

Методологічну й теоретичну основу роботи складають теоретичні відомості про проблему образу в психології (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, І. М. Сеченов); психологічні теорії особистості вчителя (О. О. Бодальов); теоретичні дані, які описують поняття педагогічної діяльності, педагогічної майстерності, педагогічного спілкування (В. А. Кан-Калик, О. С. Макаренко, Г. К. Маркова, В. О. Сухомлинський); психологічні концепції іміджу успішного вчителя (О. О. Калюжний) тощо.

Або ж,

Методологічну й теоретичну основу роботи складають фундаментальні психолого-педагогічні дослідження структурно-динамічних особливостей ціннісно-сислової сфери особистості, які в різний час здійснювали І. Бех, Ф. Василюк, М. Гінзбург, З. Карпенко, Д. Леонтьєв, Т. Титаренко, В. Франкл, Н. Чепелева. Зокрема у вітчизняній психології Б. Братусь, Д. Леонтьєв та В. Ядов досліджували сутність самих понять «цінність», «ціннісні орієнтації»; І. Кон здійснював аналіз динаміки ціннісних орієнтацій; К. Абульханова-Славська і Т. Титаренко досліджували визначення особистістю стратегій її життєдіяльності; українські автори Н. Бондар, Є. Волкова, А. Козлов, Л. Романюк, З. Сікевич, С. Шмалей та ін. проводили дослідження стосовно трансформації ціннісних орієнтацій у сучасного українського юнацтва.

✓ *Будьте готові, що якщо Ви посилаєтесь на якусь теорію або конкретного вченого, то на захисті Вас можуть запитати, що конкретно Ви поклали в основу свого дослідження (певне визначення, певну структуру, певні висновки дослідження тощо).*

8. Наукова новизна і теоретична значущість роботи. Визначаючи наукову новизну, слід вказати, які результати отримані вперше. Це може бути простий опис або змістовний виклад новизни теоретичних чи практичних результатів, встановлення певних часткових залежностей, пов'язаних з особливостями вибірки чи діяльності. При цьому теоретична значущість роботи визначається впливом результатів на вже існуючі в науці концепції, теорії, уявлення (їх розширення, доповнення, поглиблення тощо).

Наприклад,

Теоретична значущість роботи полягає у розширенні теоретичних відомостей про проблему образу ідеального вчителя у сприйнятті дітей різних за віком, конкретизації очікувань школярів від педагогічного колективу, який з ними працює.

9. Практична значущість роботи аргументується тим, де результати можуть бути соціальним ефектом тощо. Пропонується, як можна використати отримані дані на практиці із зазначенням конкретних галузей діяльності.

Наприклад,
Практична значущість роботи визначається в тому, що результати дослідження можуть бути використані у практиці шкільного психолога або дитячої психологічної консультації, а також можуть бути корисні в практиці психокорекції.

10. Структура роботи. Описується власне структура роботи за формою: робота складається з вступу, ... розділів, висновків та списку літератури, який налічує ... джерел; ілюстрована ... рисунками та ... таблицями; вміщує ... додатків.

2.3.2 ОСНОВНА частина роботи, як вже зазначалося вище, складається з розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів. Кожен розділ починають із нової сторінки. Перед основним текстом кожного розділу може бути передмова зі стислим описом обраного напрямку. Наприкінці кожного розділу формулюють висновки із лаконічним викладом наведених у розділі результатів.

2.3.2.1 Перший розділ роботи присвячується аналізу теоретичних джерел із проблеми. У ньому описуються встановлені факти, закономірності, які являють собою теоретичну основу дослідження, що дозволяє визначити ступінь дослідженості проблеми та ті сторони, які залишилися поза увагою авторів. Теоретичному огляду зазвичай присвячують 1 – 2 розділів, назви яких відображають тему дослідження, *наприклад, «стан теоретичної розробки.... (і далі за темою)» або ж «Теоретичний аналіз проблеми.. (і далі за темою)».*

Як вже зазначалося вище, всі розділи дипломної роботи є структурованими, тобто поділеними на 2 – 3 підрозділи, кількість яких визначається кількістю аспектів проблеми. При написанні теоретичної частини роботи намагайтеся дотримуватись принципів логічної побудови тексту. Так, намагайтеся вибудовувати текст від загального до конкретного – у першому підрозділі Ви повинні проаналізувати проблему, так би мовити, ближче до об'єкта дослідження, а в другому – до предмета. Це має бути відображено в назвах підрозділів.

Наприклад,
при роботі над темою «Гендерні особливості ціннісно-сислової сфери старших підлітків» теоретичний розділ має складатися мінімум з трьох підрозділів:
Розділ I. Теоретичний стан розробки проблеми ролі гендерних особливостей у формуванні ціннісно-сислової сфери у старшому підлітковому віці.
1.1. Ціннісно-сислова сфера особистості в контексті різних психологічних теорій.
1.2. Особливості формування ціннісно-сислової сфери в підлітковому віці.
1.3. Роль гендеру у формуванні ціннісно-сислової сфери в старшому підлітковому віці.

Кожен підрозділ є завершеною частиною роботи, в якій виділено головну ідею, відображену у сукупності проаналізованих джерел. Ця ідея формулюється як висновок у підрозділі. Треба слідкувати, щоб текст роботи був логічно пов'язаний між собою. При переході від однієї ідеї до іншої, від одного підрозділу до іншого, від одного розділу до іншого слід вставляти речення-зв'язки, які об'єднують Ваш текст в єдине ціле.

Приклади речень-зв'язок:

«Розгляд теми відношень та уявлень про партнера у шлюбі був би неповним без аналізу ціннісних орієнтацій у подружньому житті, якому буде присвячений підрозділ 1.3 нашої роботи».

«Ще одним аспектом, який потребує уваги в контексті обговорення сімейних конфліктів та причин їх виникнення, є ступінь задоволеності дружини-студентки розподілом роботи по господарству й обов'язків по догляду за дитиною».

«Перейдемо до аналізу наступного фактора, що визначає особливості адаптації студентів до нових умов навчання».

Крім того, мають бути речення-зв'язки між теоретичною та емпіричною частинами дипломної роботи.

Приклади речень-зв'язок між теоретичною та емпіричною частинами роботи:

«З метою підтвердження/поглиблення/перевірки/спростування тощо вищенаведеного теоретичного аналізу, нами було проведено наступне емпіричне дослідження особливостей сприйняття та запам'ятовування рекламної інформації різного змістовного наповнення залежно від гендеру сприймаючого. Організація, хід, результати дослідження та їх обговорення подано у підрозділі ... даної курсової (дипломної) роботи».

«Теоретичний аналіз джерел літератури із обраної нами проблематики дослідження дозволяє стверджувати, що у майбутньої жертви складається специфічний характер стосунків з оточенням і світом у цілому та є певні особистісні якості, завдяки яким їх власник може потрапити під вплив тоталітарної секти. В емпіричній частині даної роботи буде розкрито та досліджено особистісні характеристики, які сприяють вступу людей до сект».

✓ Під час написання аналізу теоретичних джерел слід уникати таких типових помилок: 1) компіляція (поєднання готових фрагментів чужих досліджень без власної обробки джерел); 2) перерахування літературних джерел і простий переказ їх змісту; 3) відсутність посилань; 4) відсутність авторської позиції; 5) стилістичні помилки; 6) відсутність єдиного стилю, синтаксичної та стилістичної грамотності.

Наприкінці підрозділів треба робити узагальнення про те, до чого Ви прийшли в результаті аналізу. Ці узагальнення не треба спеціально виділяти та можна оформити таким чином: «Отже, в результаті проведеного аналізу встановлено, що....» або ж «Підсумовуючи проведений вище аналіз, можна сказати, що...».

Для дипломних робіт бакалавра обов'язковим елементом теоретичної частини є опис психологічної категорії, що є первинною. Такою є категорія, що зазначається в темі роботи в називному відмінку. У поєднанні із назвою методу

основна категорія може наводитися у родовому відмінку. Також потрібно висвітлити категорію, що є суттєвою та розширює чи звужує визначальну категорію. Слід пам'ятати, що для дипломної роботи спеціаліста основна категорія повинна висвітлюватись як специфічна щодо окремої сфери діяльності. А для дипломної роботи магістра в тексті теоретичного розділу мають наводитися критичні зауваження, що стосуються викладеної теорії. Матеріал розділу має бути систематизований. Для робіт із методичним спрямуванням обов'язковим елементом стає розгляд основних методичних підходів (не методик) відповідно до теми роботи.

2.3.2.2 ЕМПІРИЧНА частина роботи – найвідповідальніша та найсерйозніша. Важливо залишити на неї 2-3 місяці роботи, щоб розібратись із складними моментами та не вмирати від страху до захисту та від сорому – під час захисту.

Емпірична частина дипломних робіт (бакалавра, спеціаліста, магістра) складається з двох розділів із відповідними назвами: «*Методологічне обґрунтування емпіричного дослідження...*» (і доповнюєте, якого самого предмету у Вашому випадку) та «*Емпіричне дослідження...*» (далі вказуєте обрану тему).

✓ *Акцентуємо на слові «емпірична», а не «експериментальна частина», тому переконайтеся, що Ви добре усвідомлюєте між ними різницю.*

Для дипломних робіт (особливо спеціаліста та магістра) важливою частиною емпіричного дослідження є його *методологічне обґрунтування*. У цьому розділі наводиться методологічне обґрунтування гіпотез емпіричного дослідження. За об'ємом розділ має займати приблизно 6 – 8 сторінок для роботи бакалавра, та 8 – 12 – для робіт спеціаліста та магістра.

Наприклад,

РОЗДІЛ 2

ОБГРУНТУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГА І ВИБОРУ МЕТОДИЧНИХ ЗАСОБІВ ЙОГО ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Обґрунтування ролі позитивних цінностей та властивостей особистості у попередженні емоційного вигорання педагога

2.2 Характеристика методичного забезпечення дослідження ролі особистісних факторів у попередженні вигорання педагога

Про що тут писати? На нашу думку, це найбільш творча частина роботи. Ви маєте пояснити, чому вирішили досліджувати свою тему саме так, а не інакше. Чому, взагалі, Ви вважаєте, що обраний аспект можна розглядати як наукову проблему? Що в ньому особливого?

Ось можливі аргументи:

☞ до Вас ці явища у взаємозв'язку не розглядалися, а, можливо, якісь автори починали дослідження, отримали суперечливі дані і не довели справу до кінця;

☞ інші автори розглядали ці явища у взаємозв'язку, але проводили дослідження не на українській (і, навіть, не на російській) вибірці, а Ви прагнете перевірити, як це буде у нас;

☞ один (або декілька) феномен із тих, що Ви досліджуєте, – взагалі нова тема в науці, і Ви маєте на меті надати інформацію про те, яким чином він перетинається з іншими явищами;

☞ на даний момент існують суто теоретичні (може, у руслі філософської науки?) / описові (декларативні) твердження про те, в який спосіб виявляє себе «Ваш» феномен, а Ви вирішили подивитись, як він «поводитиметься» на практиці (читай: під час емпіричної перевірки);

☞ і так далі (на скільки вистачить Вашої фантазії – головне, щоб це було переконливо та чітко сформульовано як для Вас, так і для Ваших потенційних читачів, а саме і наукового керівника, рецензента, членів комісії на захисті).

Інше, про що можна написати у цьому підрозділі, це *чому Ви вважаєте, що обраний Вами спосіб дослідження може надати інформацію щодо шуканого? Чому тестування достатньо? Чому саме такі методики? Чому експеримент (якщо він)? Чому такий тренінг? Чому спостереження? Чому бесіда?*

Наприклад,

студент проводить дослідження того, яким чином люди у радянську епоху справлялися із соціальними утисками. У цьому випадку інтерв'ю – саме те, що йому потрібно. Цьому декілька аргументів: люди похилого та пізнього віку, а саме вони складають вибірку в цій роботі, часто мають вади зору, через що їм важко читати опитувальники. Вони швидко стомлюються, тому тривалі інтелектуальні зусилля можуть їх швидко виснажити, адже часто формулювання в опитувальниках зроблено досить складною для розуміння мовою і потребують пояснень з боку дослідника, що навряд чи робить їх «об'єктивним методом дослідження». Більше того, опитувальників саме за цією темою немає, якщо не брати до уваги опитувальники на копінг-поведінку, тому подібне дослідження має пошуковий характер, де автор спробує виділити певні фактори серед усього масиву отриманої інформації.

☞ У методологічному розділі не надають фактичну інформацію про методики, застосовані в роботі – це завдання підрозділу «організація емпіричного дослідження». У даному розділі методики описують як інструмент: що саме, який аспект проблеми, що Вас цікавить, вони Вам розкривають?

Саме у методологічному розділі роботи Ви намагаєтесь *обґрунтувати гіпотези* Вашого дослідження, спираючись на наведену Вами теорію – адже підготовлений Вами теоретичний огляд не колекція «відомостей на тему», а логічно вибудований розгляд предмету роботи, який привів Вас до ідеї про існування певних, ще не підтверджених раніше, закономірностей. Таким чином, Ви пояснюєте, звідки, на якому ґрунті з'явилися Ваші гіпотези і в який спосіб Ви плануєте їх підтверджувати або спростовувати.

Коли Ви сформулюєте відповіді на всі ці питання, вважайте, що половину роботи зроблено.

2.3.2.3 Власне емпірична частина роботи, якщо Ви, звичайно, прагнете зробити її добре, вимагатиме від вас розуміння таких речей.

1. Яку *стратегію дослідження* Ви обираєте? Нагадаємо, що Ви обираєте між дескриптивною, кореляційною або маніпулятивною стратегіями. Добре усвідомте принципову (!) різницю між експериментальним та квазіекспериментальним форматом роботи.

2. Що таке *залежні* та *незалежні* змінні? Чим вони відрізняються?

3. Що таке *нормальний розподіл даних*? Яким чином той факт, чи підкорюються отримані Вами емпіричні дані закону нормального розподілу, впливатиме на вибір критеріїв статистичного аналізу?

4. Чи розумієте Ви термін «*кореляція*»? Що таке коефіцієнт кореляції? За яких умов (вирішуючи яке завдання) дослідник звертається до кореляційного аналізу? Які коефіцієнти кореляції вживають у психології та які правила їх використання? Що таке рівень значущості? Зокрема, Вам потрібно розуміти сферу застосування та обмеження у використанні двох основних коефіцієнтів кореляції – r -Пірсона та r_s -Спірмена.

5. Що таке *пошук відмінностей/розбіжностей*? Які коефіцієнти встановлюють наявність значущих відмінностей? У чому різниця між коефіцієнтами? Дуже важливо: що таке внутрішньогрупові розбіжності. Чому при аналізі даних емпіричного дослідження ми звертаємося до встановлення саме таких розбіжностей? Як мінімум, від Вас очікують на знання критерію t -Ст'юдента (для залежних та незалежних вибірок – що це, до речі?) та F -критерію кутового перетворення Фішера, а добре б ще орієнтуватись у критеріях U -Манна-Вітні та W -Вілкоксона для неправильного розподілу даних.

6. У чому полягає *контент-аналіз даних*? Як його організувати та проводити?

Усі ці питання Ви можете почути під час захисту. Ми не будемо детально зупинятися на цих питаннях, адже це матеріал курсів «Математичні методи в психології» та «Експериментальна психологія» – тому їх варто добре повторити. В якості допоміжної літератури рекомендуємо підручник Р. Солсо «Экспериментальная психология», «Словарь-справочник по психодиагностике» Л. Ф. Бурлачука та С. М. Морозова або методичні рекомендації з математичної статистики С. Ю. Скворцова.

Емпірична частина має свої **правила оформлення**. Зазвичай вона складається з двох-трьох підрозділів: перший називають «*Цілі, задачі та організація емпіричного дослідження*», а другий і третій можуть або об'єднати (для дипломних робіт бакалавра) і тоді вони матимуть назву «*Результати емпіричного дослідження та їх обговорення*», або подаватися окремо (для дипломних робіт спеціаліста та магістра): у цьому випадку другий підрозділ озаглавлюють «*Результати емпіричного дослідження...*» і додають тему роботи, а третій – «*Аналіз та обговорення результатів емпіричного дослідження*». Оберіть, який варіант для Вас зручніший, а ми нижче

зупинимося на обох детальніше. Ще раз зауважимо, що обсяг емпіричної частини повинен сягати не менше 50 % загального обсягу Вашої роботи.

✓ У дипломних роботах магістрів гарним тоном вважається відокремлення підрозділу з результатами дослідження та підрозділу з їх аналізом та інтерпретацією.

Перший підрозділ повинен відповідати чіткій структурі: Ви послідовно розкриваєте такі моменти.

1. Ще раз стисло повертаєтеся до того, чому Ви вирішили проводити саме таке дослідження.

Наприклад, в якості підсумовуючої фрази на початку емпіричного розділу може бути така *«на основі вивчених літературних джерел ми зробили висновок, що на формування атракції впливають ціла низка ситуативних та особистісних факторів як самого комунікатора, так і реципієнта. У даному підрозділі буде розкрито спробу емпіричним шляхом перевірити наявність таких факторів та специфіку їх зв'язку із досліджуваним феноменом»*.

2. Знову зазначаються *гіпотези*, що було висунуто, не забуваючи, що вони повинні бути як концептуальні, так і емпіричні. Варто окремо написати, що виступає залежною та незалежною змінними у Вашій роботі (це не є жорстка вимога, проте краще з'ясувати це до захисту).

3. Ще раз пишемо *мету та завдання роботи*: в емпіричній частині вони будуть відрізнятися від мети та завдань, наведених у вступі, хоча б тому, що літературу в цьому випадку аналізувати вже не потрібно. Отже, сформулюйте їх виключно стосовно емпіричного дослідження.

Зазвичай *завдання* емпіричної частини стандартні та виглядають так:

- а) добір методик із метою перевірки гіпотези;
- б) якісний і кількісний аналіз отриманих даних емпіричного дослідження;
- в) обговорення отриманих результатів і висновки за підсумками дослідження;
- г) визначення подальших перспектив розробки заявленої проблематики.

4. Дуже детально характеризуємо *вибірку досліджуваних*: чисельність, вік, стать, де навчаються/працюють, і головне – чому саме така вибірка підходить для досягнення цілей та задач Вашої роботи. Це дуже важливо!

Наприклад, скажімо, якщо Ви досліджуєте адаптацію до умов навчання у ВНЗ, зрозуміло, що вибірка повинна складатись із студентів. Але якщо Ваша тема стосується шлюбних стереотипів – це ж не лише про молодят! Люди можуть жити у шлюбі десятки років. Тому варто додати фразу, що Ви досліджуєте щось «на прикладі...».

Загалом, вибірка повинна бути гомогенною – тобто досліджувані, яких Ви запросили до участі в роботі, повинні бути збалансовані за якомога більшою кількістю характеристик. Важлива статева приналежність Ваших *досліджуваних* (зверніть увагу: не *піддослідних* і не *випробуваних*!). Якщо, наприклад, Ви вивчаєте стилі керівництва, тоді у вибірці повинні бути представлені як чоловіки, так і жінки, інакше Ви досліджуєте чоловічі стилі керівництва, а це не зовсім те, що було заявлено в темі.

Обсяг вибірки може бути різним (більш докладніше про обсяг вибірки для робіт різних освітньо-кваліфікаційних рівнів дивіться в підрозділі 2.1), але зверніть увагу, що якщо мета Вашої роботи – пошук розбіжностей між групами досліджуваних, тоді чисельність **кожної** такої групи повинна бути не менше 30 осіб! У поясненні, чому саме така кількість осіб у вибірці, рекомендуємо посилатись на роботу В. М. Дружиніна «Експериментальна психологія».

✓ *Перевірте себе, чи правильно Ви розумієте, яка має бути кількість досліджуваних. Якщо, скажімо, студент прагне порівняти розбіжності у рівні сформованості музикальних здібностей учнів середньої загальноосвітньої, музичної та вальфдорської шкіл (згідно з гіпотезою, що рівень сформованості музикальних здібностей учнів навчальних закладів різних типів відрізняється), то обсяг його вибірки повинен сягати скільки? Правильно, 90 осіб.*

5. Надаємо стисло характеристику тим *методикам*, що використовуємо у нашому дослідженні. Не потрібно писати багато про добре відомі методики – у читачів може виникнути підозра, що Вам просто нічого писати, тому Ви ї просторікуєте про поширений опитувальник на дві сторінки. Тому обмежтесь, максимум, 0,5 – 0,75 сторінки для кожної методики та обов'язково наведіть посилання на друковане джерело, звідки вона запозичена (тобто на збірки, хрестоматії, настільні книги психологів, а також – статті з останньої періодики, якщо методика зовсім нова). Обов'язково зазначте мету використання кожної методики: одну Ви берете, щоб дізнатись такий-то аспект, іншу – щоб встановити рівень прояву такого-то явища тощо.

Як правило, у стислому описі методики вказують її автора (якщо це іноземна методика, то ким вона була перекладена/адаптована російською/українською мовою), рік створення. Визначають конструкт, покладений в основу, шкали та в який спосіб передбачається проводити підрахування результату.

Якщо методика мало відома, її можна винести у додатки. В інших випадках цього не роблять (і зрозуміло, не варто туди виносити текст 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттела!). Але про додатки більш детально у 2.3.6.

6. Зводимо воедино всі методи, до яких плануємо звернутися під час емпіричного дослідження, та вміщуємо їх в один абзац тексту. Пригадайте класифікацію методів Б. Г. Ананьєва – які з виділених ним Ви використали у Вашому дослідженні? Часто пишуть про кількісний (зокрема, статистичний) та якісний аналіз даних, контент-аналіз – як емпіричні методи, а також згадують про інтерпретаційні методи, без яких Ви не зможете пояснити отримані Вами результати.

Другий підрозділ присвячують результатам/обробці результатів дослідження, де послідовно та логічно викладають, що, коли і в який спосіб було отримано. Створіть собі робочий план, в якому напишіть, що і після чого Ви будете описувати. Хороший прийом – іти від гіпотез: спочатку, як перевіряли першу, потім – іншу тощо. Можна слідувати за методиками: що дізнались, обчисливши результати за першою, потім – за другою і так далі. Якщо ви вирішили одразу викладати результати та аналізувати (тобто з'єднати підрозділи), то після

опису того, що вийшло, одразу намагайтесь надати інтерпретацію: чому? Якщо писатимете два підрозділи окремо – в одному про результати, в іншому про інтерпретацію, – просто послідовно розповідаєте, що нараховували.

Окремо про сирі бали. Дуже зручно під час дослідження образу заносити все, що Ви отримуете, в спільну сторінку Excel. Повірте, пізніше Ви це оціните. Excel одразу робить багато потрібних операцій (скажімо, знаходить суми, середні значення), крім того, це дуже наочно – багато тенденцій видно, як на долоні. Сирі бали виносять у додатки, де вони можуть виглядати так.

Сирі бали досліджуваних за методиками САН та анкетую

Досліджуваний	САН		Результати анкетування щодо виступів комунікаторів					
	До передачі повідомлення	Після передачі повідомлення	Упевненість	Професійність	Ширість	Фізична привабливість	Цікавість повідомлення	Обґрунтованість викладення повідомлення
И. А.	96	100	10	10	9	10	10	10
Т. Р.	86	98	10	10	10	10	10	10
В. А.	70	80	10	10	10	9	10	10
К. Е.	90	98	10	10	10	10	10	10
М. И.	90	94	10	10	10	9	10	9
В. К.	76	89	10	10	10	9	10	9
В. А.	101	103	10	10	10	8	10	9
Е. К.	93	100	10	10	10	10	10	9
М. С.	95	98	10	10	9	9	3	3
В. Кп.	85	89	10	10	9	8	2	3
В. Ар.	90	99	10	10	9	8	4	3

 Зверніть увагу, що особиста інформація максимально кодована, тобто, слідуючи за правилом конфіденційності – ніяких імен та домашніх адрес –. Якщо для Вас вагомий вік досліджуваних, варто виділити колонку для цієї інформації. Те ж саме – про освіту, стать тощо.

Оформлення рисунків, таблиць та формул. Отримані Вами результати обов'язково повинні бути відображені наочно, тому неодмінно розберіться в Excel та автофігурах Word. Ви повинні довести, що вмієте відобразити результати Вашого дослідження наочно, а не лише подати текстом. Більше того, часто рисунки і таблиці пізніше включають до роздаткового матеріалу для комісії під час захисту, і саме з них члени комісії будуть судити про результати Вашої роботи.

По-перше, будь-яка таблиця, рисунок, схема, діаграма, яка наводиться в тексті роботи, має розкривати суттєві, узагальнюючі моменти Вашої роботи, і, що найважливіше, спростувати сприйняття, а не ускладнювати його. По-друге, всі таблиці і рисунки (схеми і діаграми) слід розміщувати безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці, і мати назву та номер. Загальні правила такі: слово «Таблиця» вказують один раз зліва, потім пишуть її номер та через тире назву (вирівнювання по ширині); рисунок (схема, діаграма) – знизу (вирівнювання по ширині), також номер та через тире назву; номер таблиці або рисунка (діаграми, схеми) має дві цифри: перша цифра – номер розділу, в якому вона представлена, друга – порядковий номер таблиці або рисунка в межах даного підрозділу.

 Якщо таблиця або рисунок (схема, діаграма) займаються більше ніж 2/3 сторінки, їх поміщають у додатки, а в тексті роботи на них робиться посилання (наприклад, див. додаток А)

Зразок рисунка:

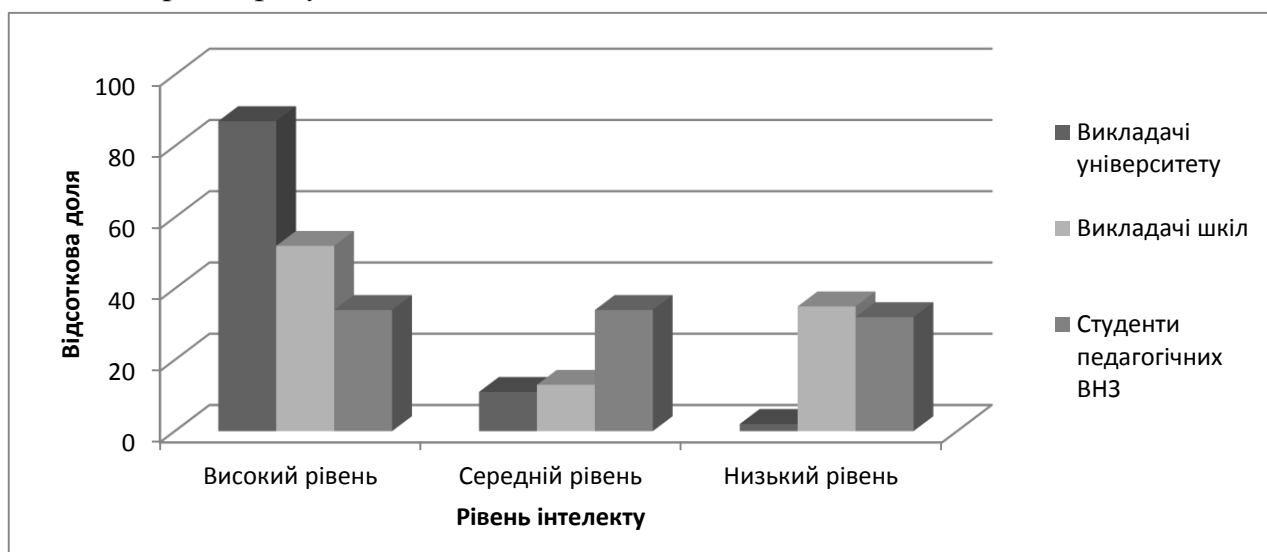
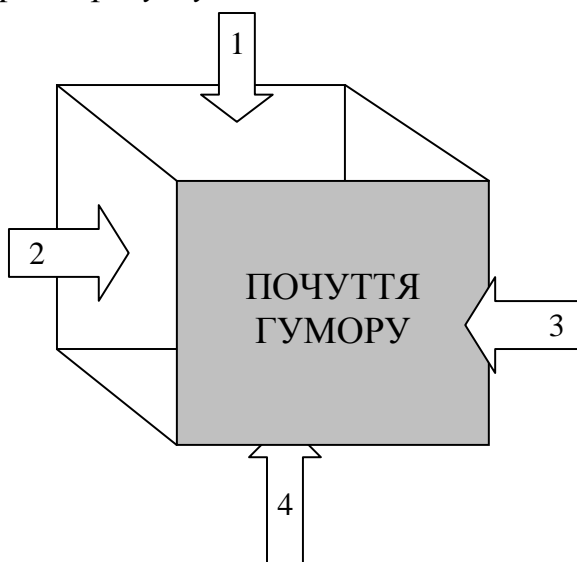

Рис. 3.6. Відсоткова доля педагогів різних освітніх організацій з різними рівнями інтелекту

✓ *Зверніть увагу, що підпис зроблено внизу, підписані всі вісі, всі стовбці даних, збоку зазначено, які кольори відповідають групам досліджуваних. І головне запам'ятайте, що це «рисунок», а не «малюнок»!!!!*

Слідкуйте, щоб на рисунках/у таблицях не було скорочень або незрозумілих уривків слів.

Інший зразок рисунку такий:

де: 1 – когнітивна здібність; 2 – естетична реакція; 3 – звична модель поведінки (риса темпераменту); 4 - стратегія подолання або захисний механізм

Рисунок 1.2 – Почуття гумору як багатовимірний психологічний феномен.

Цей рисунок зроблено як автофігуру Word, його доречно наводити у теоретичній частині роботи або при обговоренні отриманих результатів.

Для таблиць правила схожі: не більше половини сторінки, нумерація для кожного розділу. Якщо Ви робите перенос з однієї сторінки на іншу, на другій обов'язково зробити позначку «Продовження таблиці 1.3» в правому верхньому куті.

Зразок таблиці:

Таблиця 1.3 – Встановлення розбіжностей у показниках довіри та міжособистісних стосунків між маскуліним та фемініним типом гендеру

Показники	Середні показники досліджуваних		Показники t-критерію Стьюдента
	маскулінного типу гендера	фемінінного типу гендера	
Соціальна довіра	86,77	87,50	-0,41
Недовірко-скептичний тип	5,95	6,00	-0,05
Покірно-сором'язливий тип	5,77	7,38	-3,02*
Залежно-слухняний тип	5,13	6,79	-2,26*
Поведінка в ділянці «включення»	4,45	4,04	0,78
Поведінка в ділянці «контролю»	4,50	4,15	0,73
Поведінка в ділянці «афекту»	3,63	4,11	-1,27
Напруженість	40,50	43,88	0,98

Примітка. * – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,01$

Ще кілька слів щодо назвах до таблиць та рисунків (те ж саме стосується записів графів). Часто трапляється, що назва не вміщується в один рядок. Будь ласка, думайте, як робити перенос – переносити бажано змістову одиницю.

Наприклад, назва звучить «*Причини виникнення професійної деформації*». Хороші варіанти переносів; «*Причини виникнення → професійної деформації*», варіант «*Причини → виникнення професійної деформації*» теж непогані. А ось «*Причини виникнення професійної → деформації*» буде не дуже вдалим.

У разі застосування **формул** потрібно дотримуватися певних техніко-орфографічних правил. Якщо Ви вважаєте доцільним включити в роботу опис формул статистичних критеріїв, то безпосередньо в тексті роботи треба робити посилання (*наприклад, див. дод. В*), а в додатках розміщуєте формули. Найбільші, а також довгі громіздкі формули, які мають у складі знаки суми, добутку, диференціювання, інтегрування розміщують на окремих рядках. Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів треба подавати безпосередньо під формулою в тій послідовності, в якій вони подані у формулі. Значення кожного символу та числового коефіцієнта записують з нового рядка. Перший рядок пояснення починають зі слова «де» без двокрапки.

✓ *Якщо рівняння не вміщується в один рядок, його переносять в інший після знаків рівності (=), плюс (+), мінус (-), множення (x) і ділення (:).*

Що стосується підрозділу про обговорення та аналізу отриманих даних, тут від вас очікують не лише на констатацію того, що ви отримали та нарахували, а на пояснення – чому це вийшло саме так?

 Обов'язково посилайтесь на теорію, яку Ви розглянули у першому розділі. Інакше постає логічне питання – а навіщо вона там? По суті, саме для того, щоб допомогти Вам пояснити те, що Ви отримали на практиці. Тому тут можливі такі фрази, як «отримані дані цілком узгоджуються із теоретичними відомостями, наведеними у підрозділі...», «таким чином, з'ясовані закономірності цілком співпадають із поглядами І. І. Іванова на природу феномену...» тощо.

2.3.3 Розділ «Охорона праці». Об'єм розділу має складати 6 – 8 сторінок друкованого тексту. Завдання на виконання розділу «Охорона праці» видається консультантом – викладачем кафедри БЖД (консультації проводить ст. викладач Романенко В. П. в 11-му корпусі на 3-му поверсі, кімн. 304) після одержання завдання на дипломну роботу (проект) від керівника з профілюючої кафедри.

Розділ включає короткий вступ із загальною характеристикою об'єкта (робочого місця, території, суспільної або політичної ситуації) і далі стисло розкриваються основні небезпечні та шкідливі чинники, що притаманні об'єкту, джерела їх походження, їх можливий небезпечний вплив на людину, та необхідні заходи щодо зменшення такого впливу (більш детально зміст розділу та приклад оформлення див. додаток Н)

✓ *У розділі не слід наводити загальновідомі відомості про важливість охорони життя і здоров'я людини та номенклатуру заходів з охорони праці. Необхідно максимально конкретизувати об'єкт дипломної роботи.*

2.3.4 Висновки пишуть як до кожного розділу, так і за змістом усієї роботи (наприкінці роботи вони мають назву «**ВИСНОВКИ**»). Часто для зручності їх нумерують. У загальних висновках починають із дуже стислого опису актуальності обраної для дослідження проблеми. Потім, знову ж таки, коротко розкривають, що було з'ясовано в ході теоретичного аналізу певної проблеми. Нарешті, переходять до того, як вивчали цю проблему емпірично: які гіпотези було висунуто, що підтвердилось, а що – ні.

✓ *Висновки в дипломній роботі треба робити відповідно до поставлених у вступі завдань (скільки завдань – стільки і структурних елементів висновків (по факту – абзаців)). Обов'язковим елементом висновків є зазначення сфер переліків практичного застосування отриманих у дослідженні результатів.*

Завершують висновки обов'язковим абзацом про визначення перспектив подальшої розробки обраної проблематики. Це, до речі, також часте питання на захисті.

Пам'ятайте, що спільний обсяг загальних висновків – 2 – 3 сторінки. Подібне стисле формулювання всього, що Ви зробили, дуже корисно і перед захистом: на виступ Вам дадуть 7 хвилин, в які Ви повинні все вмістити –

розповісти та показати. Часто при написанні «прмови на захист» студенти користуються саме вступом та висновками.

2.3.5 **Список використаних джерел** – елемент бібліографічного апарату, який містить бібліографічні описи використаних джерел і розміщується після висновків. Бібліографічний опис складають безпосередньо за друкованим твором або виписують із каталогів і бібліографічних покажчиків повністю без пропусків будь-яких елементів, скорочення назв і т. ін. Завдяки цьому можна уникнути повторних перевірок, вставок пропущених відомостей.

☞ *Список літератури формують в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків.*

Приклад оформлення основних типів бібліографічного опису у списку використаних джерел наведено в додатку П.

✓ *Слід пам'ятати, що студенти зазвичай формально ставляться до оформлення списку використаних джерел, вважаючи, що всі ці крапки, коми та тире – неважливі та особливо не впливають на оцінку. На захисті їх очікує велике розчарування, коли саме за неправильне та неакuratне оформлення списку літератури комісія знижує оцінку за всю роботу. Тому вчасно розберіться, де ставиться одна коса риска, де дві, де «С.» – велике, а де «с.» – маленьке, і дотримуйтесь цих правил неухильно хоч якими б дивними вони Вам не здавалися. І пам'ятайте, що на формування списку літератури та всіх посилань за текстом витрачається багато часу, тому не залишайте цю копійтку роботи на останній момент.*

2.3.6 До **додатків** включають таблиці та схеми, які займають більше ніж $\frac{3}{4}$ сторінки; рисунки; проміжні математичні доведення, формули та розрахунки; тексти опитувальників; таблиці сирих балів; ілюстрації допоміжного характеру, приклади дитячих малюнків, творів, вихідні статистичні дані тощо. У тексті курсових робіт потрібно робити посилання на додатки, коли є необхідність додатково обґрунтувати або проілюструвати те чи інше положення.

*Наприклад,
результати дослідження згруповані у таблиці (див. додаток А).*

Додатки оформлюють як продовження роботи, кожен із них починають з нової сторінки. Заголовки додатків друкують вгорі малими літерами з першої великої симетрично тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово «Додаток ...» і велика літера, що позначає додаток. Додатки слід позначати послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, З, І, Ї, Й, О, Ч, Ь.

Наприклад,

Додаток А
Результати факторного аналізу сприймання вчителями особистісних якостей
обдарованих учнів

РОЗДІЛ 3 ЗАХИСТ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Приблизно за два-три тижні до захисту у студента має бути повністю готова та переплетена дипломна робота (у твердій оправі), яку він подає науковому керівникові для написання відзиву. За 10 днів до захисту робота разом із відзивом наукового керівника подається на рецензування (про рецензента можна дізнатися із відповідного наказу по університету про затвердження тематики робіт студентів та їхніх наукових керівників, про що можна уточнити у лаборанта відповідної кафедри).

Приблизно за тиждень до дня захисту роботи треба надати переплетений текст роботи з відзивом наукового керівника та рецензією технічному секретарю із захисту кваліфікаційних робіт, який визначається наказом, про що можна дізнатися у лаборанта відповідної кафедри.

Ілюстративний матеріал, що буде використовуватися під час захисту роботи, подається у роздатковому матеріалі, який студент представляє для зручності членам комісії на захисті роботи. Роздатковий матеріал має бути переплетений, на титульній сторінці зазначається тема роботи та автор. Кількість екземплярів роздаткового матеріалу має бути не менше чотирьох для бакалавра, або не менше п'яти – для роботи спеціаліста та магістра.

☝ На захисті студент доповідає українською мовою (якщо студент не може доповісти українською мовою з певних поважних причин, (наприклад, це іноземний студент, який ніколи не вивчав української мови), то можна попросити у комісії дозволу перейти на російську мову).

За структурою доповідь (тривалість якої 7 – 10 хвилин для дипломних робіт бакалаврів, 10 – 12 хвилин для дипломних робіт спеціалістів та 12 – 15 хвилин – для магістрів) можна умовно поділити на три частини.

Перша частина доповіді містить привітання комісії та всіх присутніх («Доброго дня, шановний Голово комісії, члени комісії та усі присутні») та основні моменти вступу до роботи: актуальність дослідження, формулювання мети та гіпотез. Тут же необхідно вказати методи, завдяки яким отримано фактичний матеріал роботи.

Після першої вступної частини йде *друга* – найбільша за обсягом, – яка у послідовності, встановленій логікою проведеного дослідження, характеризує кожен розділ кваліфікаційної роботи. У ході виступу коротенько представляють висновки теоретичного аналізу роботи та особливу увагу приділяють результатам емпіричного дослідження, кінцевим результатам, критичним зіставленням та оцінкам.

Завершується доповідь *заключною частиною*, яка містить основні рекомендації практичного застосування результатів дослідження.

☝ На захисті вважається поганим тоном читати доповідь. Це справляє враження, що студент не володіє інформацією, яку він намагається донести до слухачів. Зазвичай студентам, які читають доповідь на захисті, комісія задає більше запитань щодо уточнення ходу та результатів дослідження.

Після виступу, якщо Ваша робота викликала інтерес, Вам можуть поставити запитання, за які прийнято дякувати, – це означає, що Ваша праця зацікавила людей. Відповідь на запитання має бути чіткою і займати не більше 1 – 2 хвилин.

Дипломні роботи (бакалавра, спеціаліста, магістра) захищаються перед Державною екзаменаційною комісією (ДЕК). Члени комісії можуть ставити студенту запитання з метою визначення рівня його професійної підготовки, самостійності виконаної роботи та психологічної ерудиції в цілому. Після того, як дипломант відповів на запитання, слово надається науковому керівникові для характеристики й оцінки роботи. За його відсутності з поважної причини відзив має бути оприлюднений одним із членів ДЕК.

Під час захисту ведеться протокол засідання ДЕК.

Після обговорення підсумків захисту на закритому засіданні ДЕК ухвалює рішення про оцінку дипломної роботи. У випадку незгоди членів ДЕК думка Голови комісії є вирішальною. Рішення комісії щодо захисту кваліфікаційної роботи оголошується Головою комісії в той самий день. Студенти, які одержали під час захисту незадовільні оцінки, відраховуються з університету. Вони одержать відповідну довідку. До повторного захисту дипломна робота може бути прийнята через рік (упродовж трьох років після завершення навчання в університеті).

Критерії оцінки кваліфікаційної роботи. Підсумкову, диференційовану за стобальною шкалою оцінку роботи визначає науковий керівник (за умови відсутності захисту) або комісія із захисту курсових робіт. Їх рішення остаточне й оскарженню не підлягає.

У процесі визначення оцінки враховується ряд важливих показників якості роботи:

- актуальність обраної теми;
- чіткість формулювання мети і завдань роботи;
- структура та логіка побудови плану роботи;
- якість і глибина теоретично-методичного та емпіричного аналізу проблем;
- наявність критичного огляду літературних джерел;
- системність та глибина аналізу діяльності об'єкта досліджень;
- дотримання вимог щодо оформлення дипломної роботи;
- наявність та інформаційна змістовність ілюстративних матеріалів для захисту роботи;
- змістовність повідомлення дипломника про основні результати досліджень;
- правильність і чіткість відповідей на запитання членів ДЕК;
- зауваження та пропозиції, що містяться у зовнішній рецензії та відзиві керівника.

Основні умови отримання оцінки «Відмінно» (90 – 100 балів – «А»). Робота бездоганна з погляду змістового наповнення і оформлення, має практичне значення і/або містить елементи наукової новизни, доповідь логічна,

стисла, викладена вільно, риторично піднесено, відзиви і рецензії позитивні, відповіді на запитання членів комісії повні та чіткі.

«Добре» (82 – 89 балів – «В» та 75 – 81 бал – «С»). Тема роботи розкрита, але мають місце окремі недоліки непринципового характеру: в теоретичній частині поверхово проаналізовано літературні джерела; елементи новизни та практичного значення чітко не розкрито; недостатньо використано інформаційні матеріали, мають місце окремі зауваження в рецензії та відзиві; доповідь логічна, проголошена вільно, відповіді на питання членів комісії загалом правильні; робота оформлена у межах вимог.

«Задовільно» (64 – 74 бали – «D» та 60 – 63 бали – «E»). Тема роботи в основному розкрита, але мають місце недоліки змістового характеру; нечітко сформульована мета роботи, теоретичний розділ має виражений компілятивний характер; методики емпіричної частини підібрано невдало, добір ілюстративних матеріалів не завжди обґрунтований; заходи і пропозиції роботи містяться в теоретичному розділі, обґрунтовані непереконливо; рецензії, відзиви містять окремі зауваження; доповідь прочитана за текстом; відповіді на питання членів комісії правильні або повні; є зауваження щодо оформлення роботи.

«Незадовільно» (1 – 59 балів – «FX»). Нечітко сформульована мета роботи. Розділи погано пов'язані між собою. Відсутній критичний огляд сучасних літературних джерел. Аналіз виконаний поверхово, переважає описовість на шкоду системності та глибині. Запропоновані заходи не результативні, обґрунтування неповне. Мають місце недоліки в оформленні роботи. Ілюстрації до захисту відсутні. Доповідь прочитана за текстом. Відповіді на питання членів комісії неточні або неповні.

Робота до захисту не допускається, якщо робота подана керівнику на перевірку або на будь-який подальший етап проходження з порушенням термінів, встановлених регламентом; виконана несамотійно; структура не відповідає вимогам; зміст роботи не розкриває її теми; не переплетена, недбало оформлена.

Кваліфікаційна робота після захисту в установленому порядку передається на зберігання до архіву університету.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аршава И. Ф. Учебно-методическое пособие по подготовке и оформлению курсовых и дипломных работ // И. Ф. Аршава, А. А. Филипчева. – Д., 2004. – 50 с.
2. Волынкин В. И. Методология и методика психолого-педагогического исследования / В. И. Волынкин. – СПб : Изд-во СПбУ, 2007. – 152 с.
3. Дипломные работы по психологии в педагогическом вузе : метод. пособие / сост.б: В. А. Чернобровкина, В. Н. Чернобровкин – Славянск : СГПИ, 1997. – 19 с.
4. Довідник офіційного опонента [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: <http://www.vak.org.ua/documents.php>
5. ДСТУ 3008-95 «Документи. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення» – Державний стандарт України.
6. Максименко С. Д. Експериментальна психологія / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К., 2008. – 296 с.
7. Методичні рекомендації до написання та оформлення дипломних робіт за спеціальністю «Психологія» / уклад. : В. А. Гладуш, Т. В. Кубриченко, Г. Ю. Чередник. – Д. : РВВ ДНУ, 2009. – 34с.
8. Музика О. Л. Курсові роботи з психології : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / О. Л. Музика. – 3-е вид. перероб. і доп. – К. : Вид-во Освіта України, 2009. – 104 с.
9. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования / П. И. Образцов – СПб. : Питер, 2004. – 272 с.
10. Основні вимоги до дисертацій та авторефератів дисертацій // Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 9 – 10.
11. Рекомендації до написання та оформлення курсових та дипломних робіт із психології / уклад. Л. М. Самошкіна, І. С. Самошкіна. – Д. : РВВ ДНУ, 2004. – 28 с.
12. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня : метод. поради / авт.-упор.: Л. А. Пономаренко. – К. : Толока, 2005. – 80 с.

Додаток А
Схема оформлення титульної сторінки дипломної роботи
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. О. ГОНЧАРА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

(повна назва кафедри)*

Дипломна робота
за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Бакалавр»/«Спеціаліст»/«Магістр»

на тему _____

Виконав (ла): студент (ка) __ курсу, групи _____
напряму підготовки (спеціальності)

(шифр і назва напряму підготовки, спеціальності)

(прізвище та ініціали)

Керівник _____

(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Рецензент _____

(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Дніпропетровськ - 20__ року

Примітка. * – Кафедра зазначається та, де працює науковий керівник, а не та, де навчається студент.

Додаток Б
Бланк відзиву на дипломну роботу бакалавра

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

_____ (назва кафедри)

Відзив на дипломну роботу

Студента (-ки)

_____ **Групи**

_____ **Тема дипломної роботи:**

_____ **Позитивні якості та недоліки роботи:**

_____ **Характеристика загальної та виробничої підготовки автора роботи, його вміння користуватися літературними джерелами, ступінь самостійності виконання роботи**

_____ **Можливе застосування результатів роботи:**

_____ **Оцінка дипломної роботи:**

Керівник _____ / _____ /
_____ (підпис) _____ (П.І.Б.)
“ _____ ” _____ 20__ р.

Додаток В
Бланк рецензії на дипломну роботу бакалавра

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

_____ (назва кафедри)

Рецензія на дипломну роботу

Студента (-ки)

_____ **Групи**

_____ **Тема дипломної роботи:**

_____ **Позитивні якості та недоліки роботи:**

_____ **Характеристика загальної та виробничої підготовки автора роботи, його вміння користуватися літературними джерелами, ступінь самостійності виконання роботи**

_____ **Можливе застосування результатів роботи:**

_____ **Оцінка дипломної роботи:**

Рецензент _____ / _____ /
_____ (підпис) _____ (П.І.Б.)
“ _____ ” _____ 20__ р.

Додаток Г
Зміст відзиву на дипломну роботу (спеціаліста, магістра)

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ**

_____ (назва кафедри)

ВІДЗИВ
на дипломну роботу

Студента (ки) _____

Групи _____

Тема дипломної роботи _____

Загальна характеристика роботи _____

Актуальність теми: _____

Наявність новизни: _____

Практична цінність роботи та можливість її використання _____

Відповідність роботи плану: _____

Ступінь розкриття теми роботи: _____

Ілюстрованість роботи (наявність розрахунків, таблиць, схем, діаграм): _____

Якість оформлення роботи: _____

Позитивні якості та недоліки дипломної роботи: _____

Загальні висновки(допускається чи не допускається до захисту), якої оцінки заслуговує
робота: _____

Керівник _____

(підпис)

(П.І.Б.)

„ _____ ” _____ 20__ р.

Додаток Д
Зміст рецензії на дипломну роботу (спеціаліста, магістра)

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ**

_____ (назва кафедри)

РЕЦЕНЗІЯ
на дипломну роботу

Студента _____

Групи _____

Тема дипломної роботи _____

Загальна характеристика роботи _____

Актуальність теми: _____

Наявність новизни: _____

Практична цінність роботи та можливість її використання _____

Відповідність роботи плану: _____

Ступінь розкриття теми роботи: _____

Ілюстрованість роботи (наявність розрахунків, таблиць, схем, діаграм): _____

Якість оформлення роботи: _____

Позитивні якості та недоліки дипломної роботи: _____

Оцінка дипломної роботи: _____

Рецензент _____

(підпис)

(П.І.Б.)

„_____” _____ 20__ р.

Додаток Е
Стандарт оформлення завдання на дипломну роботу (бакалавра, спеціаліста,
магістра)

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Факультет _____

Кафедра _____

Освітньо-кваліфікаційний рівень _____

Напрямок підготовки _____

(шифр і назва)

Спеціальність _____

(шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

“ ____ ” _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТУ

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи) _____

керівник проекту (роботи) _____,

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від “ ____ ” _____ 20__ року № _____

2. Строк подання студентом проекту (роботи) _____

3. Вихідні дані до проекту (роботи) _____

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) _____

Додаток Ж
Схема реферату (в самій роботі)
РЕФЕРАТ

Дипломна робота: ... с., ... табл., ... рис., ... джер., ... дод.

Перелік ключових слів:

Об'єкт дослідження:

Мета роботи:

Методика та методи дослідження:

Одержані наслідки та їх новизна

Результати дослідження можуть бути застосовані в

Приклад:

РЕФЕРАТ

Дипломна робота: 62 с., 7 табл., 3 рис., 64 джер., 4 дод.

Перелік ключових слів: популярність вчителя, непопулярність вчителя, образ, образ ідеального вчителя, внутрішньоособистісні характеристики, сприйняття учнями ідеального вчителя, різні за віком школярі.

Об'єкт дослідження: внутрішньоособистісні характеристики популярних учителів серед школярів різних за віком.

Мета роботи: вивчення складових образу ідеального вчителя у сприйнятті різних за віком школярів.

Методика та методи дослідження: кількісний та якісний аналіз, контент-аналіз, статистичний аналіз.

Одержані наслідки та їх новизна: отримано складові характеристики образу ідеального вчителя серед дітей середнього та старшого шкільного віку; встановлено зв'язок між популярністю вчителя та притаманними йому психологічними характеристиками. Новизна роботи полягає у розширенні теоретичних відомостей щодо образу ідеального вчителя у сприйнятті різних за віком дітей, конкретизації очікувань школярів від педагогічного колективу, який працює з ними.

Результати дослідження можуть бути застосовані в практиці шкільного психолога або дитячої психологічної консультації, а також корисні в практиці психокорекції.

Додаток К
Пропонований зміст реферату, який студент здає лаборанту відповідної
кафедри в двох екземплярах та електронному варіанті

(назва факультету, 12 шрифт, курсив)

(назва кафедри, 12 шрифт, курсив, жирний)

(НАЗВА ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ, 12 ШРИФТ, ВЕЛИКИМИ НАПІВЖИРНИМИ БУКВАМИ)

Виконавець: студент(ка) групи
Керівник:

Дипломна робота _____ с., рис. _____, табл. _____, джерел _____, додатків _____.

Об'єкт дослідження:

Мета роботи:

Методика та методи дослідження:

Одержані висновки та їх новизна:

Результати дослідження можуть бути використані при

Перелік ключових слів (5-10 словосполучень) із тексту роботи, які характеризують зміст роботи (проекту). Друкуються у називному відмінку великими літерами в рядок через кому.

Приклад:

Факультет психології

Кафедра педагогічної та вікової психології

**ОСОБИСТІСНІ ТА СИТУАЦІЙНІ ФАКТОРИ
ВИНИКНЕННЯ У СЛУХАЧІВ АТРАКЦІЇ ДО КОМУНІКАТОРА**

Виконавець: студентка групи ДС-10м-1 Гладченко О. І.

Керівник: к. психол. н., доц. Байєр О. О.

Дипломна робота: 63 с, рис. 6, табл. 10, джерел 61, додатків 3.

Об'єкт дослідження: фактори, пов'язані із виникненням атракції до комунікатора.

Мета роботи: виявити специфіку зв'язку певних особистісних та ситуаційних факторів із виникненням у слухачів атракції до комунікатора.

Одержані висновки та їх новизна: проведене дослідження підтвердило висунуте припущення, що існують певні фактори, пов'язані із виникненням у реципієнтів атракції до комунікатора. Новизна роботи міститься у поповненні уявлень щодо психологічного феномена, досі мало дослідженого емпірично у вітчизняній психології.

Результати дослідження можуть бути застосовані при організації навчальних тренінгів в організаціях, плануванні викладацького процесу в навчальних закладах, розробці технологій публічних виступів.

Перелік ключових слів: СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ, АТРАКЦІЯ, КОМУНІКАЦІЯ, РЕЦИПІЄНТ, КОМУНІКАТОР.

 Важливо чітко дотримуватись всіх відступів, абзаців та шрифтів.

Додаток Л
Форма анотації англійською мовою

ABSTRACT

The graduation paper of the 5th-year student (Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University, Faculty of Psychology, Department of) deals with the

The practical value of the work lies in the

The results of the research can be recommended for

Bibliog., Tables, Illustrations

Приклад анотації англійською мовою

ABSTRACT

The graduation paper of the 5th-year student (Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University, Faculty of Psychology, Department of Educational and Developmental Psychology) deals with the problem of an ideal teacher image in perception of schoolchildren of different ages.

The practical value of the work lies in the description of the characteristic features of an ideal teacher as reflected in the perceptions of schoolchildren.

The results of the research can be recommended for application in school practice.

Bibliog. 54, Tables 7, Illustrations 12.

Додаток М
Приклад оформлення змісту роботи
ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 НАЗВА.....	7
1.1 Назва.....	7
1.2	15
1.3	23
Висновки до першого розділу.....	27
РОЗДІЛ 2 НАЗВА.....	28
2.1	28
2.2	34
Висновки до другого розділу.....	41
РОЗДІЛ 3 НАЗВА.....	47
3.1 Назва.....	47
3.2	53
Висновки до третього розділу.....	57
ВИСНОВКИ (загальні, по всій роботі).....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	61
ДОДАТКИ	

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ЦІННОСТЕЙ ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ.....	5
1.1 Ціннісні орієнтації в контексті різних психологічних теорій.....	5
1.2 Формування і розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості в підлітковому віці.....	14
1.3 Роль гендеру та гендерних стереотипів у формуванні ціннісно- сміслової сфери в підлітковому віці.....	23
Висновки до першого розділу.....	30
РОЗДІЛ 2 МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА ПІДБІР МЕТОДИЧНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-СМІСЛОВОЇ СФЕРИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ.....	32
2.1 Методологічне обґрунтування гіпотез дослідження.....	32
2.2 Підбір методичного інструментарію емпіричного дослідження.....	37
Висновки до другого розділу.....	44
Розділ 3 РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-СМІСЛОВОЇ СФЕРИ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ.....	45
3.1 Результати емпіричного дослідження	45
3.2 Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження	50
Висновки до третього розділу.....	57
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	63
ДОДАТКИ	

Загальні вимоги щодо наповнення розділів «Охорона праці» та «Охорона праці і безпека у надзвичайних ситуаціях»

Зміст розділу переважно повинен включати три підрозділи:

1. Аналіз шкідливих та небезпечних факторів на робочих місцях при реалізації технологічних процесів (при проведенні експериментальних або теоретичних досліджень).

2. Заходи забезпечення сприятливих (безпечних) умов праці.

3. Розрахунок та проектування інженерно-технічного заходу захисту від шкідливого (небезпечного) виробничого фактору.

У першому підрозділі з врахуванням характеру виконуваної роботи, характеру та властивостей технологічної сировини, технологічного устаткування та технологічних операцій необхідно виявити шкідливі та небезпечні фактори, які можуть загрожувати здоров'ю чи життю робітників на робочих місцях, виконати аналіз їх впливу на здоров'я (з посиланням на діючі нормативні документи), встановити гранично-допустимі рівні цих факторів на робочих місцях.

До шкідливих та небезпечних факторів виробничого середовища, зокрема, відносяться:

- несприятливі кліматичні (мікрокліматичні) умови у повітрі робочої зони;
- напружені зорові роботи;
- інтелектуальні навантаження;
- монотонність праці;
- нервово-емоційна напруженість праці;
- невідповідність ергономічних показників робочого місця діючим вимогам;
- фізична важкість виконуваної роботи (статичні та динамічні навантаження на кістково-м'язовий апарат людини);
- шуми;
- ультразвук та інфразвук;
- вібрації;
- електромагнітні поля промислової частоти;
- електромагнітні випромінювання радіочастот;
- електромагнітні випромінювання оптичного спектру (ультрафіолетові або інфрачервоні) від природних, або штучних джерел;
- статичні електричні поля;
- розрядження зарядів статичної електрики;
- рентгенівські та інші іонізуючі випромінювання;
- надходження шкідливих речовин у повітря робочої зони;
- ризики ураження електричним струмом;
- ризики виникнення пожеж;

- ризики аварій при експлуатації ємностей, що працюють під тиском;
- біологічна небезпека;
- недостатня, або надмірна освітленість робочого місця;
- ризик виникнення надзвичайних ситуацій природного або штучного характеру на об'єкті або території .

У другому підрозділі з врахуванням переліку виявлених шкідливих та небезпечних факторів відповідно до вимог діючих нормативів необхідно зробити вибір та розробити план заходів з охорони праці. Заходи з охорони праці повинні включати організаційні, інженерно-технічні та медично-профілактичні заходи. При цьому в дипломних роботах ОКР спеціаліста і магістра обов'язково має бути наведена кількісна оцінка інтенсивності того чи іншого фактору (експериментальна, теоретична або статистична) і порівняння з діючими нормативами безпеки.

Організаційні заходи передбачають:

- врахування вимог при необхідності профвідбору кадрів;
- урахування вікового обмеження при укладанні трудового договору відповідно до вимог діючих нормативів;
- оптимізація режимів праці та відпочинку, в т.ч. при встановленні додаткових оплачуваних перерв на протязі робочої зміни, відповідно до вимог діючих правил та нормативів з охорони праці;
- організація та проведення інструктажів з охорони праці;
- організація та забезпечення робітників засобами індивідуального захисту;
- організація та проведення контролю показників умов праці та атестації робочих місць.

Інженерно-технічні заходи передбачають впровадження колективних заходів забезпечення сприятливих мікрокліматичних та зорових умов праці на робочих місцях, заходи захисту від впливу шкідливих речовин у повітрі робочої зони, від шуму, ультразвуку, вібрації, електромагнітного випромінювання, іонізуючого випромінювання, а також заходи попередження ураження електричним струмом, виникнення пожеж та аварій при експлуатації технологічного устаткування.

Медико-профілактичні заходи направлені на проведення періодичних медичних оглядів робітників, зайнятих на роботах підвищеної шкідливості та небезпечності, з метою своєчасного виявлення симптомів хронічних професійних захворювань, забезпечення робітників лікувально-профілактичним харчуванням та ін. З урахуванням умов праці необхідно вказати періодичність медичних оглядів, склад лікувально-консультативної комісії (ЛКК), а також вимоги до складу лікувально-профілактичного харчування.

У третьому підрозділі відповідно до одержаного завдання консультанта з охорони праці необхідно розрахувати та розробити схему системи штучного або природного освітлення, механічної загальнообмінної, місцевої або

комбінованої вентиляції, заземлення або занулення електроустановок, екрануючих засобів для захисту від джерел шуму, ультразвуку, електромагнітного або іонізуючого випромінювання. В цьому розділі в залежності від основної теми диплому можуть бути наведені графічні матеріали, наприклад, схеми евакуації, оптимальні розташування робочих місць, графічно відображені статистичні або розрахункові дані, що отримані студентом самостійно.

Приклад оформлення розділу «Охорона праці»

РОЗДІЛ 4

ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

(для студентів гуманітарних факультетів)

Тема «Гігієна розумової праці та заходи безпеки у кабінеті української мови та літератури СІІ № 119»

Досліджуване робоче місце - кабінет української мови та літератури у середній школі № 119. Метою роботи є створення гігієнічних умов для розумової праці та розробка заходів безпеки в кабінеті.

При вмілому розподілі розумової праці можна не тільки розвинути величезну за своєю продуктивністю діяльність, але й зберегти на довгі роки високу продуктивність мозку та високий загальний тонус організму. Людина втомлюється не стільки від того, що багато працює, а через те, що працює невміло та важко [1].

На санітарно-гігієнічний аспект шкільного навчання впливають не лише фактори безпосередньо самого уроку, його зміст і методики навчання, а й багато інших зовнішніх факторів, які тією чи іншою мірою зумовлюють його якість [2]. До таких відносяться:

- гігієна навчальних приміщень, праці вчителя та учнів;
- фізіологічно-гігієнічні передумови організації процесу навчання;
- організація та зміст гігієнічного навчання й виховання учнів.

Згідно з нормативами шкільне приміщення школи № 119 має чотири поверхи і достатню кількість виходів на земельну ділянку - добре озеленений та упорядкований двір. Це забезпечує максимальну можливість для учнів перебувати на свіжому повітрі, що має велике значення для підтримки оптимального функціонування стану організму й високої працездатності [3].

За функціональним призначенням у шкільному приміщенні відрізняють основні (класні кімнати, навчальні кабінети, лабораторії, спортивний зал, майстерні для трудового навчання) та допоміжні (приміщення для денного сну шестиліток, спокійних ігор, гардероб, рекреації, бібліотека, медичний кабінет, буфет, їдальня, умивальні й туалетні кімнати та ін.) приміщення.

Відповідно до діючих санітарно-гігієнічних норм, в навчальних кабінетах площа на одного учня складає 1,4-1,65 м² (залежно від профілю лабораторії), кабінет української мови та літератури має довжину 9 м, ширину – 6,2 м,

висоту приміщення 3,2 м, його загальна площа складає 55,8 м², в ньому одночасно можуть навчатись 33-39 осіб [4,5].

До постійної експозиції відповідно до спеціалізації кабінету належать: державна символіка; інструкція з безпеки праці та пожежної безпеки, правила роботи в кабінеті; портрети видатних письменників.

Особлива увага в загальноосвітніх навчальних закладах приділяється освітленню навчальних приміщень. Орієнтація вікон кабінету української мови та літератури відповідає вимогам ДБН В.2.2-3-97 (на північ), що створює найбільш високий рівень природного освітлення. Вікна облаштовані сонцезахисними засобами (штори із тканини з достатніми світлопропускними можливостями - попліну). При відсутності прямого попадання сонячного променя на робочі місця учнів штори знаходяться в міжвіконних простінках і не закривають вікна. Ламбрекени не сягають нижче верхньої частини віконної рами. Для забезпечення оптимального природного освітлення у кабінеті мують вікна не менше 2-х разів протягом навчального року. Природне освітлення рівномірне і не створює блиску. Коефіцієнт природного освітлення (КПО) в навчальному приміщенні дорівнює 2,5% на робочих місцях 3-го ряду парт (1 м від внутрішньої стіни). Рівномірність освітлення на робочому місці (відношення мінімального рівня освітлення до максимального) складає 0,3. Достатність і рівномірність освітлення оцінюють за світловим коефіцієнтом (СК) (відношення загальної площі вікон до площі підлоги). Форма вікон - прямокутна, що є найбільш раціональною, їх висота складає 2,5 м. Ширина простінків між вікнами становить 0,5 м, висота підвіконня - 0,8 м, СК 1:5.

В навчальному кабінеті розміщені невисокі кімнатні квіти. Колір поверхні стелі, стін, меблів обрано відповідно жовтий, зелений та бежевий (матових пастельних тонів). Стеля, верхні частини стін, віконні рами та двері пофарбовані у білий колір, коефіцієнт відбиття якого складає 0,8; класна дошка має матову поверхню, пофарбовану в темно-зелений колір з коефіцієнтом відбиття 0,1. Всі полімерні матеріали, які використані при ремонті кабінету, а також оздоблення, настил підлоги, мають позитивний висновок державної санітарно-гігієнічної експертизи. Відношення яскравості дорівнює для: "зошит-парта" - 4:1, "класна дошка-зошит" - 1:5, "вікно-зошит" - 7:1, "класна дошка-вікно" - 1:12., що є допустимими.

Загальне штучне освітлення становить 1000 лк, при цьому забезпечується високий рівень зорових функцій і загальної працездатності учнів. Освітлення є не тільки достатнім, а й рівномірним. Рівень штучного освітлення навчального приміщення відповідає ДБН В 2.5-28-2006, ДБН В.2.2-3-97. Штучне освітлення кабінету забезпечено люмінесцентними лампами типу ЛН (люмінесцентні лампи натурального кольору) з відповідною арматурою, яка дає розсіяне світло, є безпечною та надійною. Люмінесцентні світильники дають розсіяне світло, вони розміщені в 2 ряди паралельно до лінії вікон на відстані 1,7 м від зовнішньої і внутрішньої стін, 1,2 м - від класної дошки, 1,6 м - від задньої стіни. Відстань між рядами світильників складає 2,8 м. Питома потужність люмінесцентного освітлення становить 28 Вт/ м². Співвідношення

між світловими потоками від вікна і штучного освітлення становить 2:1, що є оптимальним. Світильники миють 1 раз на три місяці, вікна - 1 раз у півріччя.

Освітленість приміщення знижується на 50-70 %, якщо вікна забруднені. Тому за санітарно-гігієнічними вимогами зовнішню сторону вікон миють 3-4 рази на рік, а внутрішню поверхню - 1-2 рази на місяць. Рівень освітлення вимірюється люксометром.

Оптимальний мікроклімат і якість повітряного середовища в навчальних приміщеннях благотворно впливають на зміцнення здоров'я учнів, підвищення їх працездатності, ефективності навчання й виховання. Температура повітря восени та взимку у кабінеті складає 19-21⁰ С. Відносна вологість повітря у шкільному приміщенні не перевищує 60 %. Швидкість руху повітря відповідно до гігієнічних нормативів дорівнює 0,2-0,4 м/с. Вміст вуглекислоти в повітрі кабінету не перевищує 0,1 % (в атмосферному повітрі він становить 0,03 %). Збільшення вуглекислоти в повітрі навчальних приміщень у 3-5 разів не впливає шкідливо на організм, але при цьому підвищується температура повітря, збільшується кількість мікроорганізмів, у т. ч. патогенних, зростає запиленість повітря. Тому вміст вуглекислоти в повітрі навчальних приміщень розглядається як один із показників зміни середовища. Чистота повітря в навчальних приміщеннях забезпечується їх провітрюванням під час перерв між уроками [4].

Кабінет української мови та літератури провітрюють на перервах. Фрамугами і кватирками користуються протягом всього року. До початку занять і після їх закінчення здійснюють наскрізне провітрювання навчальних приміщень. Тривалість наскрізного провітрювання визначається погодними умовами згідно з табл. 4.1.

Таблиця 4.1 – Тривалість провітрювання приміщень (хв.)

Температура повітря вулиці, °С	на малих перервах	на великих перервах та між змінами
від +10 до +6	4-10	25-35
від +5 до 0	3-7	20-30
від 0 до -5	2-5	15-25
від -5 до -10	1-3	10-15
нижче -10	1-1,5	5-10

У теплі дні проводять заняття при відкритих фрамугах та кватирках.

Навчальний кабінет обладнано з урахуванням правил техніки безпеки. Кожний учитель їх дотримується, виконуючи свої функціональні обов'язки. Меблі та інше навчальне обладнання кабінету розміщені відповідно до санітарно-гігієнічних норм, які передбачають урахування відстані парт від класної дошки (3 м - мінімальна), між рядами парт, між вікнами та рядом парт біля них (коли занадто близько - діти взимку застуджуються); стелажі, полки, портрети, технічні засоби навчання укріплені та встановлені так, щоб було

зручно ними користуватись і щоб вони не загрожували життю та здоров'ю учнів [7]. Кут зору між площиною класної дошки та лінією погляду учнів дорівнює 90° , а для учнів, які сидять за першими партами - 35° .

Основні вимоги до гігієни праці трансформувались по відношенню до вчителя й учнів як основних суб'єктів навчально-виховного процесу, тобто їхньої розумової праці на уроці. Унаслідок довгої або напруженої роботи в організмі з'являється об'єктивний стан стомлення, зниження працездатності. Багато в чому динаміка працездатності дитини визначається віком і властивостями її нервової системи. У молодших школярів розумове стомлення настає досить швидко, тому навчальне навантаження для них обмежується у школі та вдома. У підлітків період оптимальної працездатності повної компенсації подовжується, у старшокласників - стабілізується та наближається до норм праці дорослої дитини.

Серед зовнішніх факторів, що сприяють поліпшенню розумової працездатності суб'єктів навчально-виховного процесу, є вимоги до їх посадки за столом чи партою. Висота стільця підібрана такою, щоб ноги спирались повною стопою на підлогу, утворюючи в тазостегновому й колінному суглобах прямі або трохи тупі кути. Стегна на $2/3$ - $3/4$ довжини знаходяться на сидінні. Під час роботи стілець засувають на 3-5 см за кришку столу. Під час читання й писання учні приймають найбільш доцільну позу з легким нахилом уперед. Під час слухання пояснення вчителя можлива «задня» поза, коли учень сидить, відкинувшись на спинку стільця. Правильна посадка учнів, відкинувшись на спинку стільця, умови для роботи органів зору, кровообігу, дихання, травлення запобігають ранньому стомленню, сприяють збереженню правильної постави. Вчителям слід стежити за робочою поставою учнів, щоб запобігти викривленню хребта, дефектів зору.

Інтенсивність розумової праці вчителя й учнів значною мірою залежить від їхнього емоційного стану. Позитивні емоції сприятливо впливають на працю, негативні - навпаки.

Гігієна праці передбачає раціональне чергування розумової та фізичної діяльності. Установлено, що легка м'язова робота стимулює розумову діяльність, а інтенсивна - погіршує її [6]. Тому під час 10-хвилинних перерв, що влаштовуються через кожні 45 (35) хвилин роботи, роблять кілька легких фізичних вправ, що підвищує розумову працездатність. На уроці української мови чи літератури обов'язково проводять фізкультхвилинку, музичну паузу тощо.

Шум сильно впливає на дітей та підлітків. Зміна функціонального стану слухового та інших аналізаторів спостерігається у дітей під впливом "шкільного" шуму, рівень інтенсивності якого в основних приміщеннях школи коливається від 40 до 110 дБ. У кабінеті української мови та літератури рівень інтенсивності шуму в середньому становить 50-80 дБ, під час перерв може сягати 95 дБ.

Шум, який не перевищує 40 дБ, не викликає негативних змін в функціональному стані нервової системи. Зміни стають помітними при впливі

шуму, рівень якого становить 55-60 дБ. Згідно з даними досліджень, розв'язання математичних задач потребує при шумовій гучності 50 дБ на 15-55 %, 60 дБ — на 81 -100 % більше часу, ніж до дії шуму [2] . Послаблення уваги школярів в умовах впливу шуму вказаної гучності сягає 16 %. Зниження рівнів "шкільного" шуму і його несприятливого впливу на здоров'я учнів досягається завдяки низці комплексних заходів: будівельних, технічних і організаційних.

Так, ширина "зеленої зони" з боку вулиці становить 6 м, що є достатньою для зменшення поширення шуму.

Допустимі значення шуму в кабінеті встановлені у відповідності з санітарними нормами ДСН 3.3.6.037–99 (50 ДБА).

Гігієнічним стандартам, спрямованим на збереження зору і слуху учнів та вчителів, відповідають розміри навчального приміщення: довжина (розмір від дошки до протилежної стінки) та глибина класних кімнат. Довжина досліджуваного кабінету забезпечує учням з нормальною гостротою зору і слуху, які сидять на останніх партах, чітке сприймання мови вчителя і ясне бачення того, що написано на дошці. За першими і другими партами (столами) у будь-якому ряді відводяться місця для учнів з послабленим слухом, оскільки мовлення сприймається від 2 до 4 м, а шепіт — від 0,5 до 1 м. Відновити функціональний стан слухового аналізатора і попередити зрушення в інших фізіологічних системах організму підлітка допомагають невеликі перерви (10-15 хв.)

Електрообладнання, яким доводиться користуватися працівникам школи, являє собою потенційну небезпеку. Нещасні випадки з працівниками, які користуються електроприладами у школі, пов'язані з ударом електричним струмом при порушенні вимог електробезпеки.

Тяжкість ураження електричним струмом залежить від цілого ряду чинників: значення сили струму; електричного опору тіла людини і тривалості протікання через нього струму; роду і частоти струму (змінний, постійний); індивідуальних особливостей людини та умов оточуючого середовища. Основним фактором, що зумовлює ступінь ураження людини, є сила струму. Поріг відчуття струму залежить від стану нервової системи та фізичного розвитку людини. Найнебезпечнішими є шляхи струму: рука - ноги, рука - рука, особливо при проходженні струму через мозок, серце, легені [6] .

Тому у кабінеті української мови та літератури вчителя та учні виконують загальні вимоги електробезпеки. Перед включенням електроприладу візуально перевіряють електрошнур, електропроводку та корпус на наявність механічних порушень. Електропристрої надійно заземлені згідно з правилами улаштування приладу. Вчителя чітко слідкують за тим, щоб ніхто не працював з електроприладами вологими руками, вони не залишають електропристрої без нагляду на довгий час, після закінчення роботи перевіряють, чи всі прилади вимкнені. При виявленні або виникненні несправності, задимленості роботу негайно припиняють, вимикають пристрій та повідомляють директора школи.

Користувачі не можуть виконувати будь-які ремонтні роботи самостійно. Ремонтні роботи в електроприладах та електроустановках здійснюють кваліфіковані працівники, які мають IV групу допуску з електробезпеки, яким виданий відповідний наряд для цього виду робіт. Ці роботи виконуються з повним знеструмленням мережі.

До користування електрообладнанням школи допущені особи з числа персоналу школи, які пройшли навчання та атестацію з питань Правил користування електроенергією, Правил безпечної експлуатації електроустановок споживачів, Правил пожежної безпеки, Правил надання першої допомоги потерпілим. Навчання та атестацію на II-III групу допуску з електробезпеки організовує комісія, яка призначена наказом директора школи. Інструктаж персоналу на I групу допуску з електробезпеки організовує та проводить відповідальний за електрогосподарство школи. Реєстрація перевірки знань з електробезпеки відбувається у журналі протоколів.

Рятування життя людини, ураженої струмом, у багатьох випадках залежить від швидкості і правильності дій осіб, що здійснюють допомогу. Передусім потрібно якнайшвидше звільнити потерпілого від дії електричного струму. Якщо неможливо відключити електричне обладнання від мережі, потрібно відразу приступити до звільнення потерпілого від струмопровідних частин, не торкаючись при цьому до потерпілого.

Заходи долікарської допомоги після звільнення потерпілого залежать від його стану, її потрібно надавати негайно, по можливості на місці події, одночасно викликавши медичну допомогу. Якщо потерпілий не знепритомнів, потрібно забезпечити йому на деякий час спокій, не дозволяючи рухатись до прибуття лікаря. Якщо потерпілий дихає рідко і судорожно, але прослуховується пульс, потрібно негайно зробити йому штучне дихання. При відсутності дихання, розширенні зіниць і посинінні шкіри потрібно робити штучне дихання і непрямий масаж серця. Надавати допомогу необхідно постійно до прибуття лікаря, оскільки є багато випадків, коли штучне дихання і масаж серця повертали потерпілих до життя.

Швидко медичну допомогу слід викликати за телефоном 103.

Весь персонал навчального закладу під час прийняття на роботу і за місцем праці проходить протипожежний інструктаж і перевірку знань з питань пожежної безпеки не рідше одного разу на рік за затвердженою програмою.

У навчальному кабінеті української мови та літератури розміщені лише необхідні для забезпечення навчально-виховного процесу (навчальних та позаурочних занять) меблі, прилади, моделі, речі, приладдя тощо (у шафах, на стелажах або на стаціонарно встановлених стояках).

Електромережі, електроприлади та іншу електроапаратуру експлуатують тільки у технічно справному стані, враховуючи рекомендації підприємств-виробників.

У разі виявлення пошкоджень електромереж, вимикачів, розеток, інших електроприладів їх негайно знеструмлюють та вживають заходи щодо приведення їх до пожежобезпечного стану.

Евакуаційні шляхи та виходи завжди утримують вільними, нічим не зашарженими.

Усі працівники навчального закладу вміють користуватися вогнегасниками, іншими первинними засобами пожежогасіння, знають місця їх розташування.

Після закінчення занять у кабінеті учителі, викладачі та інші працівники школи № 119 оглядають приміщення, усувають виявлені недоліки і зачиняють приміщення, знеструмивши електромережу.

Кожен працівник навчального закладу, який виявив пожежу або її ознаки (задимлення, запах горіння або тління різних матеріалів, підвищення температури в приміщенні тощо), негайно повідомляє про це за телефоном до пожежної частини (при цьому чітко називає адресу об'єкта, місце виникнення пожежі, а також свою посаду та прізвище), приводить в дію систему оповіщення людей про пожежу, розпочинає сам і залучає інших осіб до евакуації людей з будівлі до безпечного місця згідно з планом евакуації.

Навчальний заклад забезпечено первинними засобами пожежогасіння: вогнегасниками, пожежним інвентарем та засобами зв'язку.

Біля кожного телефону вивішено табличку, на якій зазначено номер телефону пожежної частини (101).

Пожежний інвентар розміщено на видних місцях, забезпечено вільний і зручний доступ до нього. Вогнегасники розташовані у легкодоступних місцях, де виключається можливість дії на них прямих сонячних променів, опалювальних, нагрівних приладів та інших джерел тепла.

Переносні вогнегасники навішено за кронштейни на стіну на висоті 1,5 м від рівня підлоги до нижнього краю вогнегасника та на відстані від краю дверей, достатній для їх повного відкривання так, щоб можна було визначити тип вогнегасника, прочитати на його корпусі інструкцію по користуванню, а також зручно було його зняти.

В разі виникнення будь-якої аварійної ситуації працівник негайно повідомляє про це відповідні органи чи служби, а також керівництво школи.

У випадку травмування учасників навчально-виховного процесу педагог негайно повідомляє директора школи, або відповідального за охорону праці, звертається до шкільної медсестри, або викликає швидку допомогу.

У випадку виникнення пожежі дії працівників школи спрямовані на створення безпеки людей, в першу чергу дітей, на їх рятування та евакуацію.

Додаток П
*Приклад оформлення основних типів бібліографічного опису
у списку джерел*

Характеристика джерела	Приклад оформлення
Книги: Один автор	1. Андреева Г. М. Актуальные проблемы социальной психологии / Г. М. Андреева. – М. : Просвещение, 1995. – 146 с.
Два автори	1. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Наук. думка, 1992. – 236 с.
Три автори	Касьянов В. В. Социология / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипоренко, С. И. Самыгин; под ред. В. В. Касьянова. – Ростов н/Д : Издат. центр «МарТ», 2000. – 512с.
Чотири автори	Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий, В. М. Басов, М. М. Зеленская. – М. : ТЦ «Сфера», 2004. – 404 с.
П'ять і більше авторів	1. Психология менеджмента / П. К. Власов, И. И. Иванов, В. Г. Сидоренко и др. ; под ред. Г. С. Никифорова. – 3-е изд. – Х. : Гуманит. центр, 2007. – 510 с. 2. Морально-етичні імперативи та розважально-рекреаційна сфера в сучасному українському суспільстві / А. В. Алексеева, І. І. Іванов, В. Г. Сидоренко та ін. – К. : Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді, 2005. – 115 с.
Без автора	1. Проблеми психології та психолінгвістики : зб. наук. пр. / наук. ред. С. Калитва [та ін.]. – Запоріжжя : Хортиця, 2007. – 321 с. 2. Історія соціально-психологічної думки в Україні / відп. ред. В. Хорунжий [та ін.]. – К. : Грані, 2007. – 119 с. – (Грані світу).
Багатотомний документ	1. Історія Національної академії наук України, 1941-1945 / упоряд. Л. М. Яременко [та ін.]. – К. : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2007. – (Джерела з історії науки в Україні). Ч.2: Додатки. – 2007. – 573 с. 2. Выготский, Л.С. Педология подростка : Собр. соч. : в 4 т. / Л.С.Выготский. – М. : Академия, 1998. Т. 2: Подростковый возраст. – 1999. – 234 с. 3. Сохань, Л.В. Психологічні аспекти життєтворчості : у 2 ч. Ч.1 / Л. В. Сохань, О. Г. Злобіна. – К. : Ін-т психології, 2006. – 321 с.
Матеріали конференцій	1. Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості : наук. доп. та повідомл. Міжнар. наук.-практ.

- конф. (Кривий Ріг, 23 – 24 квіт. 2006 р.) / М-во освіти і науки України; Криворізький держ. пед. ун-т. – Кривий Ріг : Вид. дім, 2006. – 203 с.
2. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук. конф., 23 – 24 жовт. 2008 р. / Національна академія наук України; Ін-т соціальної і політичної психології. – К. : ІЗМН, 2008. – 187 с.
- Словники**
1. Мещеряков Б. Д. Большой психологический словарь : слов. психол. терминов / Б. Д. Мещеряков, Е. С. Зинченко. – М. : АСТ-Пресс, 2005. – 456 с.
2. Психология : слов.-справ. / авт.-сост. А. В. Петровский. – М. : Знание, 1995. – 327 с.
- Законодавчі та нормативні документи**
1. Медична статистика : зб. нормат. док. / упоряд. та голов. ред. В.М. Заболотько. – К. : МНІАЦ мед. статистики: Медінформ, 2006. – 459 с. – (Нормативні директивні правові документи).
2. Нормативно-правове забезпечення діяльності психолога: за станом на 1.09.2008 р. / Укр. наук.-метод. центр практич. психології та соц. роботи. – Офіц. вид. – К. : Либідь, 2008. – 123 с. – (Психологічна бібліотека).
- Дисертації і автореферати дисертацій**
1. Булатевич Н. М. Синдром емоційного вигорання вчителя : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.04 / Булатевич Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 194 с.
2. Бабич О. И. Личностные ресурсы преодоления синдрома профессионального выгорания педагогов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. псих. наук : спец 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / О. И. Бабич. – Хабаровск, 2007. – 21 с.
3. Духневич В. М. Психологічне благополуччя професіонала як умова його ефективної діяльності (на прикладі професії психолога) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. М. Духневич. – К., 2002. – 16 с.
- Періодичні видання**
1. Вилюнас В. К. Эмпирические характеристики эмоциональной жизни / В. К. Вилюнас // Психологический журнал – 1997. – №3. – С. 26 – 34.
2. Знанецька О. М. Методика дослідження феномена психологічного благополуччя: опис, адаптація, застосування / О. М. Знанецька // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. : Педагогіка і психологія. – Д., 2006. – Вип. 9. – С. 40 – 46.
3. Поставнева И. В. Пути формирования психолого-педагогических компетенций у студентов педагогического вуза / И. В. Поставнева, В. М. Поставнев // Вестник МГПУ.

Електронні
ресурси

Сер. : «Педагогика и психология». – 2007. – №2. – С. 15 – 21.

1. Національна електронна бібліотека [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: <http://www.nns.ru> .

2. Мединська, Ю.Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти [Електронний ресурс] / Ю.Мединська // Режим доступу: URL: <http://www.nbu.gov.ua/scripts/wwwi32.exe/%5Bin=scripts/ref.in%5D>.